

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΑΤΡΩΝ
UNIVERSITY OF PATRAS

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:

«Σύγχρονες προσεγγίσεις στη Γλώσσα και τα Κείμενα»

(Κλασική ειδίκευση)

ΘΕΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

«*De rerum natura*: Μια δομική ανάλυση για την ερμηνεία του τέλους
του 6^{ου} βιβλίου στον Λουκρήτιο»

Νικολίτσα Γλαράκη

(Α.Μ. 1001650)

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Επιβλέπων: Γιώργος Καζαντζίδης, Επ. Καθηγητής Π.Π

Εξεταστές: Μιχαήλ Λίπκα, Αν. Καθηγητής Π.Π

Κατερίνα Οικονομοπούλου, Επ. Καθηγήτρια Π.Π

ΠΑΤΡΑ

Ιανουάριος 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	2
Εισαγωγή.....	3
Το <i>Clinamen</i> στον Λουκρήτιο και η εξήγηση του τέλους του <i>DRN</i>	7
Ο έρωτας ως ασθένεια στο <i>DRN</i> του Λουκρήτιου	25
<i>Summum cacumen</i> : Από την ακμή στην παρακμή	40
Το υψηλό (<i>sublime</i>) στο 6 ^ο βιβλίο του <i>DRN</i>	49
Το προβληματικό τέλος του <i>DRN</i> και η σύνδεση με την <i>Ιλιάδα</i>	66
Επίλογος.....	75
Βιβλιογραφία.....	77

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο «*De rerum natura*: Μια δομική ανάλυση για την ερμηνεία του τέλους του 6^{ου} βιβλίου στον Λουκρήτιο» εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Σύγχρονες Προσεγγίσεις στη γλώσσα και τα κείμενα» κατά το ακαδημαϊκό έτος 2018-2019. Για την επιλογή του θέματος αφορμή στάθηκε η διδασκαλία και η προσέγγιση κατά τις μεταπτυχιακές μου σπουδές της επικούρειας φιλοσοφίας στην οποία υπάγεται το έργο του Λουκρήτιου και η οποία μου προσέλκυσε το ενδιαφέρον. Σκοπός μου στο πλαίσιο αυτού του πονήματος είναι να προσεγγίσω ερμηνευτικά το προβληματικό τέλος του *De rerum natura* αναλύοντας από δομική άποψη τα τέλη των 6 βιβλίων του έργου. Θεωρώ ότι στο πλαίσιο της εργασίας αυτής μου δόθηκε η ευκαιρία να αναπτύξω κριτική σκέψη και ερευνητικό πνεύμα.

Με την ευκαιρία της ολοκλήρωσης της διπλωματικής μου εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Επιβλέποντα Καθηγητή μου, κ. Γιώργο Καζαντζίδη, για την πολύτιμη καθοδήγησή του και την εποικοδομητική συνεργασία που μου δόθηκε η ευκαιρία να αναπτύξω μαζί του. Επιπλέον, τον ευχαριστώ για την άμεση ανταπόκρισή του, καθώς και για τη συμβουλευτική του συνδρομή κατά τη διάρκεια της συγγραφικής μου πορείας. Θα ήθελα, τέλος, να ευχαριστήσω από καρδιάς την οικογένειά μου για την υποστήριξη που μου παρείχε.

Νικολίτσα Γλαράκη
Πάτρα, Ιανουάριος 2019

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Έχει υποστηριχθεί από τον Farrell στο άρθρο του με τίτλο “*Lucretian Architecture: The Structure and Argument of the DRN*” ότι ο Λουκρήτιος αναπτύσσει λογικά και προοδευτικά την επιχειρηματολογία του.¹ Αυτήν την ομαλή και ταυτόχρονα βαθμιαία εξέλιξη του συλλογισμού του αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης, καθώς κάθε βιβλίο του έργου δομείται με τέτοιο τρόπο, ώστε να σχηματίζεται η εντύπωση ενός παζλ ή μιας αλυσίδας, κάθε κομμάτι των οποίων είναι αναγκαίο προκειμένου να οδηγηθούμε σταδιακά στην κορύφωση, στο τέλος, δηλαδή, του έργου με το λοιμό. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα έργο κάθε βιβλίο του οποίου είναι ταυτόχρονα αυτοτελές, αλλά και αναγκαίο για το επόμενο, ώστε να καθίσταται ομαλή η μετάβαση από το ένα στο άλλο και με τον τρόπο αυτό όλα μαζί να συνθέτουν μια ενότητα αποτελούμενη από ισορροπία και συνέχεια,² η οποία, όμως, όπως θα διαπιστώσουμε, εν τέλει διαρρηγνύεται. Παράλληλα, αναπτύσσει βαθμιαία το συλλογισμό του, μεταβαίνοντας από τα πιο απλά στα πιο σύνθετα, από τα αόρατα και μη αισθητά, όπως τα άτομα και το κενό στα πιο περίπλοκα και ορατά, όπως τους τυφώνες, τους κεραυνούς, και την ασθένεια στο τέλος του *DRN*.³ Αυτή η μετάβαση του αναγνώστη παραπέμπει στην εικόνα ενός νέηλυ,⁴ ο οποίος εισέρχεται και προσεγγίζει σταδιακά τα άδυτα των μυσταγωγικών τελετών της αρχαιότητας.

Η επιχειρηματολογία του, επίσης, είναι δομημένη βάσει ανάδρομων (*flashbacks*) και πρόδρομων (*flashforwards*) αναφορών στο κείμενο. Δίνεται, δηλαδή, η εντύπωση ότι το κείμενο διαλέγεται συνεχώς με στοιχεία που έχουν ήδη ειπωθεί, αλλά και με άλλα που έπονται. Αυτή η δόμηση αποτελεί επιλογή του συγγραφέα με την έννοια ότι αποβλέπει στο να εντυπωθούν και να «χαραχτούν» βαθιά στη μνήμη του αναγνώστη τα διδάγματα του Επικουρισμού, ώστε να είναι δυνατή η ανάκλησή τους, όποτε παραστεί ανάγκη, όπως, επί παραδείγματι, στην περίπτωση του λοιμού στο τέλος την οποία έχει υπόψη του ο συγγραφέας.

---

¹ Βλ. J. Farrell 2007, 87.

² Βλ. J. Farrell 2007, 78.

³ Βλ. J. Farrell 2007, 87.

⁴ Ο νεοεισερχόμενος σε μία μυσταγωγία που δεν έχει ακόμα μνηθεί.

Αυτή η λογική αλληλουχία και η προοδευτική ανάπτυξη του συλλογισμού στον Λουκρήτιο που συζητάμε αποτυπώνεται και στα δύο μοντέλα δόμησης⁵ που προτείνει ο Farrell, το δυαδικό και το τριαδικό, τα οποία αποδίδει και σχηματικά, ως ακολούθως.⁶

The architecture of the *De rerum natura*

Book	Topic	Organisation by thirds	Organisation by halves
1	elements	} atoms and void	} basic principles of atomic theory
2	compounds		
3	material soul	} psychology	} ethical implications of atomic theory
4	its affects		
5	the world	} natural history	
6	its wonders		

Σύμφωνα με τον πρώτο τρόπο, όπως αποτυπώνεται και στο παραπάνω σχήμα ο χωρισμός των βιβλίων υλοποιείται σε τρία ζεύγη (1-2, 3-4, 5-6) με κριτήριο το περιεχόμενο. Συγκεκριμένα, στα δύο πρώτα βιβλία ο Λουκρήτιος χρησιμοποιεί όρους φυσικής, καθώς ερευνά τα βασικά στοιχεία του σύμπαντος, τα άτομα και το κενό (1-2). Εν συνεχεία, μεταβαίνει στην υλική υπόσταση της ψυχής (3-4) και επεκτείνεται στο φυσικό κόσμο (5-6). Το μοντέλο της τριαδικής δομής σύμφωνα με το οποίο τα βιβλία διακρίνονται σε δύο τριάδες (1-3, 4-6) βασίζεται στη μετάβαση από τις βασικές αρχές της ατομικής θεωρίας (1-3) στις ηθικές και ψυχολογικές της επιπτώσεις (4-6).

Βάσει της διάκρισης των βιβλίων σε ζεύγη, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, θα παρουσιάσουμε στο σημείο αυτό συνοπτικά τη θεματολογία του έργου. Συγκεκριμένα, στα δύο πρώτα βιβλία που αποτελούν το ζεύγος περί φυσικής φιλοσοφίας η αναφορά είναι στο γεγονός ότι τα πάντα απαρτίζονται από άτομα και κενό (βιβλίο 1), η ένωση των οποίων οδηγεί στη σύνθεση των ποικίλων οντοτήτων του σύμπαντος (βιβλίο 2). Τα βιβλία 3 και 4 ολοκληρώνονται με μια διατριβή, δηλαδή, μια σειρά ορθά δομημένων και συγκροτημένων επιχειρημάτων

⁵ Βλ. J. Farrell 2007, 78-9, 81.

⁶ Βλ. J. Farrell 2007, 79.

με σκοπό την αποδόμηση μιας ιδέας. Συγκεκριμένα, το 3^ο βιβλίο ασχολείται με την υλική υπόσταση και την επακόλουθη θνητή φύση της ψυχής και ολοκληρώνεται με τη διατριβή κατά του φόβου του θανάτου. Το 4^ο βιβλίο εξετάζει τα πάθη της ψυχής, ένα εκ των οποίων είναι ο έρωτας, τον οποίο ο Λουκρήτιος επιχειρεί να αποδομήσει λόγω του ότι αποτελεί το κατεξοχήν συναίσθημα που συνταράσσει τον άνθρωπο και διαταράσσει την γαλήνη και την ηρεμία του. Το τελευταίο ζεύγος που περιλαμβάνει τα βιβλία 5 και 6 πραγματεύεται το μακρόκοσμο, ό,τι δηλαδή, περιβάλλει τον άνθρωπο, ό,τι βρίσκεται έξω από αυτόν. Πιο ειδικά, το τελευταίο βιβλίο του *DRN*, πραγματεύεται τα ουράνια και τα γήινα φαινόμενα και το έργο ολοκληρώνεται με μια σκηνή φρίκης, θανάτου και απόλυτης καταστροφής.

Στην παρούσα εργασία θα εστιάσουμε σε μια δομική ανάλυση των τελών των 6 βιβλίων του *De rerum natura* (Για την φύση των πραγμάτων) του Λουκρήτιου. Σκοπός μας είναι να «ξεκλειδώσουμε» στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό το ομολογουμένως προβληματικό τέλος με το λοιμό, ακριβώς επειδή αυτό θέτει σε κίνδυνο το μήνυμα του κειμένου, που είναι η απομάκρυνση του φόβου του θανάτου και, επομένως, η προσέγγιση της ψυχικής αταραξίας. Αν θέλαμε να διατυπώσουμε το στόχο αυτού του πονήματος εν είδει ερώτησης θα ήταν ως εξής: Κατά πόσο είναι δυνατό το τέλος του *DRN* να ιδωθεί ως ένα ικανοποιητικό τέλος για το έργο; Για την απάντηση στο δύσκολο αυτό ερώτημα θα ακολουθήσουμε τη μέθοδο της μελέτης των ενδοκειμενικών συνδέσεων μεταξύ των βιβλίων, η οποία συμβάλλει στο να προσεγγίσουμε ερμηνευτικά το λοιμό ως τέλος.

Η εργασία αποτελείται από πέντε κεφάλαια καθένα από τα οποία είναι και ένα εγχείρημα να ερμηνευτεί ο λοιμός. Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με το ερώτημα του πώς προεξαγγέλλεται ο λοιμός στο τέλος του έργου μέσω του *climamen*. Στο πλαίσιο αυτό θα εστιάσουμε στη βιαιότητα που περικλείει η έννοια αυτή και η οποία πυροδοτεί τη δημιουργία, καθώς και στην έννοια της χρονικότητας που είναι συνυφασμένη τόσο με το *climamen* όσο και με το λοιμό στο τέλος. Στο επόμενο κεφάλαιο θα μας απασχολήσει η έννοια της ασθένειας στον Λουκρήτιο. Θα μελετήσουμε, δηλαδή, τον έρωτα ως μια μορφή νόσου παραλληλίζοντάς την και με άλλες ασθένειες στο έργο, προκειμένου να

διαμορφώσουμε μια κατά το δυνατόν πληρέστερη εικόνα για τη μεταφορική αλλά και την κυριολεκτική γλώσσα της ασθένειας. Έπειτα, θα μελετήσουμε το πώς η ανάπτυξη (τεχνολογική και πολιτισμική) που συμπυκνώνεται στη φράση *summum cacumen* (5. 1457) κορυφώνεται στο 6^ο βιβλίο. Σκοπός μας είναι να εξετάσουμε το εν λόγω κλίμα παρακμής συγκριτικά με το σενάριο περί ολοκληρωτικής καταστροφής στο τέλος του έργου. Στο προτελευταίο κεφάλαιο θα επικεντρωθούμε στους καταληκτικούς στίχους του *DRN* παράλληλα με το τέλος της *Ιλιάδας* λόγω της παρουσίας ενός κοινού μοτίβου. Αυτό το οποίο θα μας προβληματίσει στο εν λόγω κεφάλαιο είναι το κατά πόσο ύστερα από τη σύνδεση αυτή η προβληματικότητα αναφορικά με το τέλος στον Λουκρήτιο επιλύεται. Το τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας εστιάζει στη ρητορική της μεγέθυνσης που συμπορεύεται με την έννοια του υψηλού (*sublime*). Στο πλαίσιο αυτό θα συνεξετάσουμε τα σώματα των Αθηναίων στον Λουκρήτιο σε σχέση με των Αθηναίων στον Θουκυδίδη, καθώς και με τα σώματα τόσο των γεωλογικών φαινομένων στο 6^ο βιβλίο όσο και με των ηρωικών μορφών στο 3^ο βιβλίο. Στο τέλος αυτής της πορείας θα διατυπώσουμε τα συμπεράσματα και τις παρατηρήσεις μας για το ζήτημα του τέλους του *DRN* που θα μας απασχολήσει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Το *Clinamen* στον Λουκρήτιο και η εξήγηση του τέλους του *DRN*

Περίληψη ενότητας

Η ενότητα αυτή πραγματεύεται το πώς ο όρος *clinamen* (2. 292) που χρησιμοποιείται για την ατομική παρέκκλιση στο δεύτερο βιβλίο προεξαγγέλλει το λοιμό στο τέλος του *DRN*. Πιο συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε τον εν λόγω όρο ως προς δύο βασικούς άξονες, τη βιαιότητα και το χρόνο. Θα ασχοληθούμε, αρχικά, με τη βία που συνεπάγεται το *clinamen* και η οποία πυροδοτεί τη δημιουργία, καθώς και τη βιαιότητα που απαντά στο λοιμό. Όπως θα δούμε, το *clinamen* συνθέτει ταυτόχρονα μια εικόνα καταστροφής αλλά και μια εικόνα δημιουργίας. Παρομοίως, όπως θα παρατηρήσουμε, συμβαίνει και με το λοιμό, όπου η βιαιότητα εκφράζεται κυρίως μέσω των τριών ακόλουθων τρόπων: α) των ακραίων περιγραφών β) της άτακτης κίνησης Αθηναίων και της πορείας της ίδιας της νόσου εντός του ανθρώπινου σώματος και γ) των μεταφορών από την πολιτική. Για το ίδιο ζήτημα είναι, επίσης, απαραίτητη μία ενδιάμεση αναφορά στη βία που οδηγεί στη γέννηση ενός νέου ανθρώπου στο 4^ο βιβλίο κατά την ερωτική συνένωση δύο εραστών, οι οποίοι παραλληλίζονται με τα άτομα που συγκρούονται στο δεύτερο βιβλίο. Ένα δεύτερο στοιχείο στο οποίο θα εστιάσουμε στο παρόν κεφάλαιο είναι ο άξονας του χρόνου. Πιο ειδικά, εξετάζοντας το *clinamen* στο δεύτερο βιβλίο, καθώς και το *quondam* στο λοιμό θα παρατηρήσουμε ότι πρόκειται ουσιαστικά για δύο χρονικότητες που δηλώνουν κάτι το οποίο είναι ασαφές αλλά και ξαφνικό (έξαίφνης). Σκοπός μου είναι να διαβάσω το λοιμό ως μία ακόμη περίπτωση *clinamen*, όπως αυτή που ο Λουκρήτιος περιέγραψε στο δεύτερο βιβλίο. Ωστόσο, θεωρώ πως παρότι το τέλος προεξαγγέλλεται μέσω της ατομικής παρέκκλισης εξακολουθεί να είναι προβληματικό και μη αναμενόμενο για τον αναγνώστη, όπως θα εξηγήσουμε.

Στην παρούσα ενότητα θα εξετάσουμε πώς το *clinamen* προοιωνίζει το λειμό στο τέλος του έργου. Με άλλη διατύπωση, θα μελετήσουμε το κατά πόσο ο λειμός ανακαλεί την ατομική παρέκκλιση (*clinamen*). Προτού ξεκινήσουμε, ας αναφέρουμε ορισμένα βασικά στοιχεία για το *clinamen*, σημειώνοντας, αρχικά, πως ο τεχνικός όρος δεν απαντά στα σωζόμενα γραπτά του Επίκουρου. Ωστόσο, μελετώντας ύστερες πηγές διαπιστώνουμε πως οι Επικούρειοι χρησιμοποιούσαν τον όρο *παρέγκλισις*. Η εν λόγω λέξη με τεχνική σημασία απαντά αρκετά σπάνια και ειδικότερα σε πηγές που αναφέρονται στο *clinamen*, καθώς και σε ιατρικά κείμενα τα οποία περιγράφουν μια παθολογική απόκλιση.⁷

Ως προς το λατινικό *corpus*⁸ είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι χρησιμοποιείται μία μόνο φορά και συγκεκριμένα από τον Λουκρήτιο στο δεύτερο βιβλίο του *DRN* όπου εξετάζει την κίνηση και την πορεία των ατόμων. Παρότι η πραγματεύση της ατομικής κίνησης εκτείνεται στους στίχους 2. 217-293, το ουσιαστικό που δηλώνει την εκτροπή (*clinamen*), παραγόμενο από το ρήμα *clino* (*declino*), εμφανίζεται στον προτελευταίο στίχο, στη φράση *id facit exiguum clinamen*, 2.292. Στους προηγούμενους στίχους η ίδια ενέργεια περιγράφεται μέσω τριών συνολικά ρηματικών τύπων (*declinare*, 2.221 και 2.250, *declinando*, 2.253, *declinamus*, 2.259). Σημασιολογικά το *clinamen* δηλώνει επί της ουσίας την εκτροπή των ατόμων από την αρχική τους πορεία. Η απόκλιση αυτή περιγράφεται στους παρακάτω στίχους στους οποίους κυρίως θα παραπέμπουμε στη διάρκεια του κεφαλαίου.

DRN, 2.217-224⁹

corpora cum deorsum rectum per inane feruntur

---

⁷ Βλ. G. Kazantzidis 2018 b (forthcoming).

⁸ Ο Κικέρωνας στο έργο του για τη φύση των θεών (*De natura deorum*), προκειμένου να αναφερθεί στην παρέκκλιση των ατόμων χρησιμοποιεί τη λέξη *inclinatio*. Πρβλ. ενδεικτικά τη φράση *ante de inclinatione atomorum dixi, tamen pleraque* (Κικέρωνας, *De natura Deorum*, 1.73.8) Για τη χρήση του απαρεμφάτου *declinare* πρβλ. Κικέρωνα, *De natura Deorum*, 1.70.1.

⁹ Για τα αποσπάσματα από το έργο του Λουκρήτιου που θα παραθέτω βλ. Lucretius. *De Rerum Natura*, tr. W. H. D. Rouse, Loeb Classical Library (Cambridge: Harvard University Press, 1982). Οι μεταφράσεις αποτελούν προϊόν δικών μου μετατροπών, βασιζονται, όμως, στη μετάφραση που προτείνει ο Smith (βλ. Smith, M. F. 2001, *Lucretius. On the Nature of Things*. Indianapolis: Hackett).

*ponderibus propriis, incerto tempore ferme
incertisque locis spatio depellere paulum,
tantum quod momen mutatum dicere possis. 220
quod nisi declinare solerent, omnia deorsum
imbris uti guttae caderent per inane profundum
nec foret offensus natus nec plaga creata
principiis; ita nihil unquam natura creasset.*

Όταν τα άτομα φέρονται προς τα κάτω εξαιτίας του βάρους τους μέσα στο κενό, σε ανύποπτο χρόνο και τόπο παρεκκλίνουν τόσο μόνο, ώστε να μπορείς να το ονομάσεις αλλαγή. Γιατί, εάν δεν υπήρχε η παρέκκλιση, όλα (ενν. τα άτομα) θα εξακολουθούσαν να πέφτουν προς τα κάτω, όπως οι σταγόνες της βροχής στο βαθύ κενό. Δε θα υπήρχε καμία πρόσκρουση, κανένα χτύπημα μεταξύ των αρχικών στοιχείων. Έτσι, η φύση δε θα δημιουργούσε τίποτε.

Η βασική προκείμενη των παραπάνω στίχων είναι η κάθοδος των ατόμων διαμέσου του κενού (*corpora cum deorsum rectum per inane feruntur, 2.217*) η οποία σε απροσδιόριστο τόπο και χρόνο (*incerto tempore, incertis locis, 2.218-9*) οδηγεί στην ελάχιστη εκτροπή των ατόμων από την αρχική τους πορεία. Το αποτέλεσμα αυτής της απόκλισης είναι η σύγκρουση μεταξύ των ατόμων η οποία πυροδοτεί τη δημιουργία του σύμπαντος. Αφού αναφέραμε εν συντομία το νόημα των παραπάνω στίχων, τους οποίους θα αναλύουμε κατά τη διάρκεια της ενότητας, θα μελετήσουμε τη βιαιότητα την οποία συνεπάγεται το *clinamen*, βάσει των προαναφερθέντων στίχων.

Προτού εμφανιστεί στο προσκήνιο η εκτροπή, ο άπειρος αριθμός των ατόμων κινείται αενάως και αδιαλείπτως προς τα κάτω. Τα άτομα, δηλαδή, βρίσκονται σε αυστηρή τάξη πέφτοντας σε παράλληλη ευθεία (*corpora cum deorsum rectum per inane feruntur, 2.217*) στο χάος της μη δημιουργίας. Στο αυστηρό αυτό πλαίσιο τοποθετείται η δημιουργία η οποία στηρίζεται πρώτον σε μια αντικανονικότητα αλλά και μια αταξία, αφού το άτομο αλλάζει την αρχική του πορεία, και δεύτερον στη βιαιότητα, όπως θα αναφέρουμε εν συνεχεία, αφού τα άτομα μεταξύ τους συγκρούονται. Αν δεν υπήρχε η παρέκκλιση, η ενέργεια,

δηλαδή, του ατόμου να αποκλίνει έστω ελάχιστα, αυτή η αέναη βροχή ατόμων θα εξακολουθούσε εις το διηνεκές (*quod nisi declinare solerent, omnia deorsum / imbris uti guttae caderent per inane profundum*, 2.221-222). Καμία σύγκρουση¹⁰ (*offensus*, 2.223) αλλά και κανένα χτύπημα μεταξύ των αρχικών στοιχείων (*nec plaga creata principiis*, 2.223) δε θα είχε συμβεί και, συνεπώς, η φύση δε θα ήταν δυνατό να γεννήσει τίποτα (*ita nihil umquam natura creasset*, 2.224). Ο Λουκρήτιος κρίνει και αναπτύσσει τα επιχειρήματά του εκ του αποτελέσματος, εν προκειμένω εκ των δημιουργημάτων της φύσης. Αναλυτικότερα, μέσω της απόκλισης τα άτομα συγκρούονται μεταξύ τους με αποτέλεσμα να επέρχεται η καταστροφή, απότοκο της οποίας είναι η γέννηση. Ο σκοπός, δηλαδή, που υπηρετείται μέσω της βιαιότητας και της σύγκρουσης είναι η δημιουργία. Αυτό μαρτυρούν οι παρακάτω στίχοι από το πρώτο βιβλίο οι οποίοι φαίνεται πως αποτελούν ευθεία αναφορά στον απόλυτο αφανισμό που επιφέρει ο λοιμός στο τέλος του *DRN*. Σε αυτούς, όπως θα δούμε, γίνεται νύξη στο γεγονός ότι τα πάντα είναι καταδικασμένα να αφανιστούν:

DRN, 1. 1102-1104

*ne volucris ritu flammularum moenia mundi
diffugiant subito magnum per inane soluta
et ne cetera consimili ratione sequantur*

Μήπως τα τείχη του κόσμου σκορπίσουν σαν φλόγες ιπτάμενες¹¹ μέσα στο απέραντο κενό και με παρόμοια λογική ακολουθήσουν και τα υπόλοιπα.

DRN, 1. 1111-1113

*nam qua cumque prius de parti corpora desse
constitues, haec rebus erit pars ianua leti,*

---

¹⁰ Βλ. α) C. Bailey 1947, 843 και β) D. Fowler 2007, 313. Ο Fowler σχολιάζει τη διαφορά μεταξύ του *offensus* και του *plaga*. Το τελευταίο εστιάζει κυρίως στη στιγμή της σύγκρουσης, παρά στην όλη περίσταση της συνάντησης των στοιχείων, προτού η σύγκρουση γίνει αντιληπτή. Συνεπώς, το *plaga* είναι το αποτέλεσμα του *offensus*, δηλαδή, της σύγκρουσης.

¹¹ Η εικόνα της μάζας της ύλης που περνά μέσω του κενού (*per inane*), όπως οι φλόγες θυμίζει την εικόνα της λάβας που εξέρχεται από το φάρυγγα του βουνού κατά την έκρηξη ενός ηφαιστείου.

hac se turba foras dabit omnis materiai.

Γιατί, εάν θεωρήσεις, κάπου οπουδήποτε ότι άρχισε να αφανίζεται η ύλη αυτό το μέρος θα είναι η πύλη του θανάτου των πραγμάτων που θα τη διαβεί όλη η μάζα της ύλης.

Πιο ειδικά, λοιπόν, στους στίχους που προαναφέραμε το στοιχείο που απαιτεί επισήμανση είναι η κατάρρευση των τειχών του κόσμου, αλλά και ολάκερης της μάζας της ύλης που θα σκορπιστεί στο απέραντο κενό και θα διαβεί το κατώφλι του θανάτου με σκοπό, όμως, την αποκατάστασή, όπως πληροφορούμαστε από τους ακόλουθους στίχους:

DRN, 2.1144-1147

*Sic igitur magni quoque circum moenia mundi
expugnata dabunt labem putrisque ruinas; 1145
omnia debet enim cibus integrare novando
et fulcire cibus, <cibus> omnia sustentare*

Έτσι, λοιπόν, τα τείχη γύρω από τον απέραντο κόσμο θα καταρρεύσουν και θα γίνουν συντρίμμια, γιατί τα πάντα πρέπει να αποκαθίστανται και να ανανεώνονται με την τροφή, να δυναμώνουν και να συντηρούνται (με την τροφή).

Σχετικά, λοιπόν, με την απόλυτη καταστροφή που επιφέρει η ασθένεια στο τέλος του έργου και βάσει των όσων μόλις αναφέραμε, επισημαίνουμε πως εξυπηρετεί ένα σκοπό, την ανανέωση του σύμπαντος μέσω της δημιουργίας ενός νέου κόσμου αντί του παλαιού. Λειτουργεί επί της ουσίας ως ένα νέο ξεκίνημα για τη ζωή, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Commager.¹² Συνεπώς, όπως το *clinamen* έτσι και η ασθένεια στο τέλος περικλείει τόσο την έννοια της διάλυσης όσο και της δημιουργίας, αφού η ολική διάλυση οδηγεί στη γέννηση ενός νέου κόσμου.

Όπως προειπώθηκε, η ολική καταστροφή που επέρχεται με το λοιμό στο τέλος του *DRN* εντάσσεται σε ένα πλαίσιο βιαιότητας που ανακαλεί το *clinamen*.

---

¹² Βλ. H. S. Commager, 1957, 111.

Συγκεκριμένα, θα αναφερθούμε στους ακόλουθους δύο τρόπους με τους οποίους γίνεται αντιληπτή η βία. Εντοπίζεται, όπως θα εξηγήσουμε, πρώτον, μέσω των ακραίων περιγραφών και δευτερευόντως μέσω της κίνησης των Αθηναίων κατά τη διάρκεια του λοιμού αλλά και της πορείας της νόσου στο ανθρώπινο σώμα.

Αναλυτικότερα, ως προς τον πρώτο τρόπο εκδήλωσης της βίας υπογραμμίζουμε την εικόνα του αφανισμού και του θανάτου των πολιτών (*vastavitque vias, exhausit civibus urbem*, 6.1140), θάνατος ο οποίος παρομοιάζεται με το μαζικό αφανισμό των κοπαδιών των ζώων (*inde catervatim morbo mortique dabantur*, 6.1144). Ένα επιπλέον στοιχείο είναι και η πράξη του ακρωτηριασμού των γεννητικών οργάνων των προσβεβλημένων από το λοιμό ανθρώπων, ώστε να αποφύγουν το θάνατο. Η εν λόγω πράξη που είναι άκρας βίαιη και αποτρόπαιη παρουσιάζεται ως το αποτέλεσμα του φόβου του θανάτου, όπως φαίνεται από τους ακόλουθους στίχους:

DRN, 6.1208-1212

*et graviter partim metuentes limina leti
vivebant ferro privati parte virili,
et manibus sine non nulli pedibusque manebant
in vita tamen et perdebant lumina partim.
usque adeo mortis metus iis incesserat acer.*

Και κάποιοι που φοβούνται έντονα (ενν. να διαβούν) το κατώφλι του θανάτου παρέτειναν τη ζωή τους αφαιρώντας με το σπαθί το ανδρικό τους μόριο και άλλοι παρέμεναν στη ζωή χωρίς χέρια ή πόδια και άλλοι έχαναν τα μάτια τους. Τόσο τους είχε κυριέψει ο έντονος φόβος του θανάτου.

Ο δεύτερος τρόπος με τον οποίον εντείνεται η βία στο λοιμό είναι έμμεσος. Πρόκειται επί της ουσίας για τη χρήση από τον Λουκρήτιο ανθρώπινων όρων για την αναφορά στα άτομα του φυσικού σύμπαντος (*humanization of atoms*) και αντιστρόφως η χρήση φυσικών όρων για τα ανθρώπινα όντα (*atomization of humans*).¹³ Αυτό το τελευταίο είναι εμφανές, τόσο στην άτακτη κίνηση των

---

¹³ Βλ. W. H. Shearin 2015, 77.

Αθηναίων που μοιάζει με αποδιοργανωμένη ατομική κίνηση¹⁴, όσο και στην πορεία της ασθένειας στο ανθρώπινο σώμα που εν πολλοίς παραπέμπει στην κατακόρυφη πορεία των ατόμων διαμέσου του κενού.

Αναλυτικότερα, στην πρώτη περίπτωση θεωρούμε πως οι άνθρωποι ή και τα ζώα που σωριάζονται καταγής λειτουργούν, όπως τα άτομα που πέφτουν κατακόρυφα με τη μορφή αένας βροχής (2. 217-224). Αν παρατηρήσουμε τα ρήματα που χρησιμοποιούνται, διαπιστώνουμε πως στο 6^ο βιβλίο έχουν εντονότερο φορτίο σε σχέση για παράδειγμα με το ρήμα *cado* του δεύτερου βιβλίου που δηλώνει αμιγώς την πτώση. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη χρήση του τύπου *iacientes* προερχόμενου από το ρήμα *iacio* στη φράση *membra dabant nudum iacientes corpus in undas* (6.1173) όπου περιγράφεται η ενέργεια των ασθενών να ρίχνονται γυμνοί στα νερά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η χρήση του ρήματος *incido* (*alte inciderunt ipso venientes ore patente*, 6.1174) σε συνδυασμό με το *alte* τη στιγμή που ο Λουκρήτιος παρουσιάζει τους διψασμένους ασθενείς να πέφτουν στα κρύα πηγάδια από ψηλά.

Αξίζει, επίσης, να μελετήσει κανείς τι συμβαίνει και στο εσωτερικό του ανθρώπινου οργανισμού, καθώς η φύση του ανθρώπου, όπως και κάθε όντος, σύμφωνα με τους Επικούρειους και κατά τη δήλωση του Λουκρήτιου στο εναρκτήριο βιβλίο του, αποτελείται από άτομα (*corpora*) και κενό (*inane*).¹⁵ Αν παρατηρήσουμε την ατομική πορεία των στίχων 217-224, φαίνεται να είναι παρόμοια με την πορεία της ασθένειας στο 6^ο βιβλίο, είναι, δηλαδή, κατακόρυφη. Αυτό το τελευταίο, βέβαια, δε δηλώνεται ρητά από τον Λουκρήτιο, όπως για παράδειγμα από τον Θουκυδίδη στη δική του περιγραφή του λοιμού (διεξήκει γὰρ διὰ παντός τοῦ σώματος ἄνωθεν ἀρξάμενον τὸ ἐν τῇ κεφαλῇ πρῶτον ἰδρυθὲν κακόν, 2. 49). Ωστόσο, θα εξετάσουμε στο σημείο αυτό τα βασικότερα σημεία της συμπτωματολογίας, όπως την παρουσιάζει ο Λουκρήτιος:

DRN, 6.1145-1157

principio caput incensum ferveo gerebant 1145

---

¹⁴ Βλ. G. Cabisius 1985, 111.

¹⁵ Βλ. DRN, 1. 419-421 και 1.503-506.

*et duplicis oculos suffusa luce rubentes.
sudabant etiam fauces intrinsecus atrae
sanguine et ulceribus vocis via saepta coibat
atque animi interpret manabat lingua cruore
debilitata malis, motu gravis, aspera tactu. 1150
inde ubi per fauces pectus complebat et ipsum
morbida vis in cor maestum confluxerat aegris,
omnia tum vero vitai claustra lababant.
spiritus ore foras taetrum volvebat odorem,
rancida quo perolent proiecta cadavera ritu. 1155
atque animi prorsum <tum> vires totius, omne
languabat corpus leti iam limine in ipso.*

Στην αρχή τους έπιανε πονοκέφαλος με πυρετό κοκκινίζοντας τα μάτια τους θόλωνε η όραση Ακόμα, ο μαύρος λάρυγγας έβγαζε αίμα και λόγω των πληγών έφραζε ο δρόμος της φωνής και η γλώσσα, ο διερμηνέας του πνεύματος αιμορραγούσε εξουθενωμένη από τους πόνους και δυσκίνητη, τραχιά στο άγγιγμα. Μετά από αυτό, όταν η δύναμη της ασθένειας είχε γεμίσει το στήθος μέσω του οισοφάγου και είχε πλημμυρίσει την πονεμένη καρδιά του ασθενούς, τότε πράγματι κατέρρεαν όλα τα ζωτικά όργανα. Και τότε ολοταχώς όλες οι δυνάμεις του νου και ολόκληρο το σώμα ατονούσαν στο ίδιο ακριβώς κατώφλι του θανάτου.

Πιο συγκεκριμένα, όπως πληροφορούμαστε από τους παραπάνω στίχους η ασθένεια εκκινούσε από το κεφάλι, όπου εκδηλωνόταν πυρετός, και κατευθυνόταν προς τα κάτω. Έπειτα, οι ασθενείς διαπίστωναν πως κοκκίνιζαν τα μάτια τους, από το λάρυγγά τους εξερχόταν αίμα, η γλώσσα τους αιμορραγούσε και η ασθένεια προχωρούσε πια προς το στήθος με τον πόνο να τους πλημμυρίζει την καρδιά (*cor*)¹⁶. Τη στιγμή εκείνη ο οργανισμός κατέρρεε. Ωστόσο, οι στίχοι που ακολουθούν, μας πληροφορούν πως αν κάποιος τύχαινε μέχρι το σημείο αυτό της

---

¹⁶ Βλ. H. S. Commager 1957, 114 σημ. 4 για τη λέξη *cor*. Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί το ουσιαστικό *καρδιαν*, προκειμένου να αναφερθεί όχι στην καρδιά, αλλά στο στομάχι (2. 49. 3: *καὶ ὁπότε ἐς τὴν καρδιαν στηρίξειεν, ἀνέστρεφέ τε αὐτήν*), το οποίο παρερμηνεύει ο Λουκρήτιος.

ασθένειας να αποφύγει το θάνατο, προκαλούνταν φρικτά έλκη συνοδευόμενα από διάρροια, και αν πάλι κάποιος γλίτωνε τότε προσβάλλονταν τα γεννητικά τους όργανα. Αναφέρουμε παρακάτω τους αντίστοιχους στίχους:

DRN, 6.1199- 1207

*quorum siquis, ut est, vitarat funera leti,
ulceribus taetris et nigra proluvie alvi 1200
posterius tamen hunc tabes letumque manebat,
aut etiam multus capitis cum saepe dolore
corruptus sanguis expletis naribus ibat.
huc hominis totae vires corpusque fluebat.
profluvium porro qui taetri sanguinis acre 1205
exierat, tamen in nervos huic morbus et artus
ibat et in partis genitalis corporis ipsas.*

Εάν κάποιος από αυτούς γλίτωνε το θάνατο, πέθαινε αργότερα από φοβερά έλκη και μαύρη διάρροια των εντέρων ή τον έπιανε πονοκέφαλος και από τα γεμάτα ρουθούνια κυλούσε το σάπιο αίμα και ξεχύνονταν όλες οι δυνάμεις και (ενν. όλο) το σώμα (ενν. κατέρρεε). Αν γλίτωνε από την καταρροή του μολυσμένου αίματος, η ασθένεια απλωνόταν στα νεύρα και τα μέλη και στα ίδια τα γεννητικά όργανα.

Από άποψη περιεχομένου διαπιστώνουμε ότι τόσο η πορεία των ατόμων, όσο και εκείνη της ασθένειας είναι καθοδικές. Από λεξιλογική άποψη στη μεν ατομική κίνηση απαντούν ενδεικτικά οι ρηματικοί τύποι: *cado* (*caderent*, 2.222, *cadunt*, 2.230), το απαρέμφατο *depellere* ή το *declinare*, για να δηλωθεί παρέκκλιση ή στη φράση *deorsum rectum per inane feruntur* (2.217) ο περιφραστικός τύπος για την ενέργεια της πτώσης (*deorsum feruntur* = φέρονται προς τα κάτω). Στην περίπτωση της ασθένειας εντός του ανθρώπινου οργανισμού στο *DRN*, παρατηρούμε πως τα ρήματα έχουν έντονη χροιά. Επί παραδείγματι, αναφέρουμε τα: *complerat* και *confluxerat* (*inde ubi per fauces pectus complerat et ipsum / morbida vis in cor maestum confluxerat aegris*, 6.1151-2), τα οποία δηλώνουν την πληρότητα μάλλον, παρά την καθοδική πορεία. Το αντίθετο παρατηρούμε να συμβαίνει στον Θουκυδίδη, όπου τα ρήματα είναι δηλωτικά της κατακόρυφης πορείας της νόσου (επί παραδείγματι:

κατέβαινε ἐς τὰ στήθη ὁ πόνος μετὰ βηχὸς ἰσχυροῦ ... ἐπικατιόντος τοῦ νοσήματος, Ιστορίαι, 2.49). Συνεπώς, τα ρήματα που χρησιμοποιούνται στον Λουκρητίο προσδίδουν μεγαλύτερη ένταση στην ασθένεια σε σχέση με τον Θουκυδίδη.

Στο ίδιο πλαίσιο επισημαίνουμε και την εικονοποιία με το αίμα και το φλέγμα να εξέρχονται από τον ανθρώπινο φάρυγγα η οποία ανακαλεί κατά πρώτον την κίνηση των ατόμων διαμέσου του κενού στο δεύτερο βιβλίο και δεύτερον το ηφαίστειο της Αίτνας από το οποίο ξεχύνεται η καυτή λάβα, γεωλογικό φαινόμενο που εξετάζεται στο 6^ο βιβλίο. Στη μια περίπτωση από τον ανθρώπινο φάρυγγα εξέρχεται αίμα (*sudabant etiam fauces intrinsecus atrae sanguine*, 6.1147) και στην άλλη φλέγμα κιτρινωπό αραιό και αλμυρό (*tenvia sputa minuta, croci contacta colore salsaque per fauces rauca vix edita tussi* 6.1188-89). Παρότι, στο δεύτερο βιβλίο δεν απαντά η λέξη *fauces*, ωστόσο, χρησιμοποιείται, όπως θα αναφέρουμε ακολούθως, η φράση *rectum per inane*¹⁷ (*corpora cum deorsum rectum per inane feruntur*, 2.217, *imbris uti guttae caderent per inane profundum* 2.222, *corpora, quo citius rectum per inane feruntur*, 2.226), προκειμένου να δηλωθεί η διαμέσου του κενού πορεία των ατόμων. Αναφορικά με το φαινόμενο της έκρηξης της Αίτνας παραθέτουμε τους αντίστοιχους στίχους από το βιβλίο 6:

DRN, 6.686-689

*hic ubi percaluit cale fecitque omnia circum
saxa furens, qua contingit, terramque et ab ollis
excussit calidum flammis velocibus ignem,
tollit se ac rectis ita faucibus eicit alte*

Όταν (ενν. ο άνεμος) έχει υπερθερμανθεί και έχει θερμάνει όλους τους γύρω βράχους λόγω της μανίας όπου αγγίζει και τη γη και από εκείνα ξεπηδά θερμή φωτιά με γρήγορες φλόγες σηκώνεται και εκτοξεύεται ψηλά μέσα από το φάρυγγα (ενν. του βουνού).

Στις τρεις περιπτώσεις, λοιπόν, που μόλις εξετάσαμε παρά τη χρήση διαφορετικών λέξεων (*fauces, inane*) που έχουν, ωστόσο, κοινό ρόλο, καθώς είναι

---

¹⁷ Βλ. C. Bailey 1947, 842.

χαρακτηριστικές για το κενό, περιγράφεται ανάλογη εικόνα. Συγκεκριμένα, από τα πελώρια καμίνια της Αίτνας (*flamma foras vastis Aetnae fornacibus efflet*, 6.681) εξέρχεται η λάβα, τον ανθρώπινο φάρυγγα διαπερνά το αίμα και το φλέγμα και, τέλος, διαμέσου του κενού (*per inane*) κινούνται τα άτομα.

Από όσα αναφέρθηκαν σχετικά με τη βιαιότητα που περικλείει το *clinamen* διαπιστώνουμε πως επί της ουσίας πρόκειται για έννοια με δύο αντιθετικές μεταξύ τους όψεις, από τη μία την καταστροφή και το θάνατο και από την άλλη τη δημιουργία. Με άλλη διατύπωση, το *clinamen* είναι ταυτόχρονα μια εικόνα διάλυσης αλλά και δημιουργίας. Όπως η ατομική απόκλιση στο δεύτερο βιβλίο πυροδοτεί μέσω της σύγκρουσης την αναδημιουργία του σύμπαντος, παρόμοια και ο λοιμός εξυπηρετεί μέσω της διάλυσης την ανανέωση του κόσμου.

Η εικόνα της διάλυσης και, συνεπώς, της βίας στο λοιμό μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η δημιουργία ενισχύεται και με τον τρίτο κατά σειρά τρόπο, τη χρήση μεταφορικής γλώσσας. Ειδικότερα, ο Λουκρήτιος χρησιμοποιεί συχνά κοινωνικο-πολιτικές μεταφορές, όταν πραγματεύεται τις δύο όψεις του ατομικού κύκλου, τη σύνθεση ατομικών αρμονικών συνδέσμων, καθώς και τη διάσπαση αυτών.¹⁸ Σε αυτήν την περίπτωση γίνεται λόγος για αυτό το οποίο ο Shearin ονομάζει *humanization of atoms*, όπως έχει ήδη αναφερθεί.¹⁹ Τα άτομα, δηλαδή, καταλήγουν συχνά να λειτουργούν ως άνθρωποι και, συνεπώς, να συνάπτουν κοινωνικές σχέσεις, όπως θα αναφέρουμε.

Ας μελετήσουμε το παρακάτω απόσπασμα από το δεύτερο βιβλίο όπου ο Λουκρήτιος χρησιμοποιεί τρεις ρηματικούς τύπους που αποτελούν μεταφορές από το χώρο της πολιτικής:

DRN, 2. 549-551

unde ubi qua vi et quo pacto congressa coibunt

materiae tanto in pelago turbaque aliena?

non, ut opinor, habent rationem conciliandi:

---

¹⁸ Βλ. G. Cabisius 1985, 110-1.

¹⁹ Βλ. W. H. Shearin 2015, 77.

Από πού, σε ποιο μέρος, με ποια δύναμη και με ποιο τρόπο θα συναντήσουν και θα συνδυάσουν μέσα σε αυτό το πέλαγος της ύλης, το ξένο πλήθος (ενν. ατόμων); Θεωρώ πως δε θα έβρισκαν τον τρόπο να ενωθούν.

Εκτός από το *conciliandi* από το οποίο προέρχεται το ουσιαστικό *concilium*, που θα μελετήσουμε, στο παρακάτω απόσπασμα απαντούν άλλοι δύο ρηματικοί τύποι (*congressa, coibunt*) σε μόλις τρεις στίχους. Οι εν λόγω τύποι κατά την Cabisius²⁰ δηλώνουν συχνά τις δημόσιες συναθροίσεις ανθρώπων οι οποίες έχουν ορισμένο σκοπό, αλλά χρησιμοποιούνται εν προκειμένω για τα άτομα.

Αναλύοντας ενδεικτικά τον όρο *concilium* σημειώνουμε πως δηλώνει τις δημόσιες συγκεντρώσεις, όπως την Εκκλησία του δήμου, τη Σύγκλητο ή τη Βουλή²¹ χρησιμοποιείται, όμως, από τον Λουκρήτιο για τα άτομα που συγκεντρώνονται, προκειμένου να δημιουργήσουν και να συνθέσουν πράγματα και ενότητες.²² Η μεταφορά αυτή αντιτίθεται στη φράση *turba aliena*. Συγκεκριμένα, αυτό που επιθυμεί να καταστήσει σαφές ο Λουκρήτιος είναι πως σε ένα πλήθος ατόμων το κάθε άτομο δεν πρέπει να λειτουργεί αυτόνομα και να πράττει το οτιδήποτε ανεξάρτητα από τα υπόλοιπα άτομα της ομάδας. Αντίθετα, είναι αναγκαίο να λειτουργούν πάντα με σκοπιμότητα, ώστε να σχηματίζουν *concilia*. Επειδή η συγκέντρωση των ατόμων σε *concilia* παρουσιάζεται ως μια εκ φύσεως τάση, ο Λουκρήτιος περιγράφει όσα άτομα περιπλανώνται ελεύθερα στο κενό να είναι απορριπτέα από τα υπόλοιπα άτομα - μέλη της κοινωνίας (*multaque praeterea magnum per inane vagantur/ conciliis rerum quae sunt reiecta nec usquam/ consociare etiam motus potuere recepta* 2.109-111).

Η επόμενη μεταφορά που θα μνημονεύσουμε συμπυκνώνεται στη φράση *foedera naturae*. Μέσω αυτής ο Λουκρήτιος δεν αναφέρεται στους νόμους της φύσης αλλά στα *foedera*, δηλαδή, στις συμβάσεις, στα συμβόλαια που δημιουργούνται μεταξύ των ατόμων. Κατά την Cabisius η συμφωνία που συνάπτεται είναι ύστερα από το σχηματισμό ενός *concilium*.²³ Τα *foedera* είναι που ορίζουν τη συμπεριφορά

²⁰ Βλ. G. Cabisius 1985, 111.

²¹ Βλ. OLD (s.v. i *concilium*): λαϊκή συνέλευση, δημόσια συνεδρίαση ή συγκέντρωση, όπως αυτή των πληβείων.

²² Βλ. α) M. R. Gale 2007 (a), 6 και β) A. Schiesaro 2007, 47.

²³ Βλ. G. Cabisius 1985, 111, υπ. 13.

των ατόμων και όχι κάποιος εξωτερικός νόμος ή θειικός παράγοντας. Με τη λογική ότι τα άτομα και η φύση είναι τα μέρη της συμφωνίας η γενική στη φράση *foedera naturae* δεν είναι κτητική, αλλά δηλώνει πως οι συμφωνίες μεταξύ των ατόμων είναι φυσικές.

Για το ζήτημα των μεταφορών η Gale παρουσιάζει την άποψη του Davies ο οποίος υποστηρίζει πως λέξεις που αναφέραμε, όπως *coetus*, *congressus*, *foedus*, *concilium* οι οποίες δηλώνουν τις συγκεντρώσεις των ατόμων ή το *consociare* (2. 111)²⁴ που αναφέρεται στη σύναψη συμμαχιών, εξυπηρετούν τον Λουκρήτιο στην παρουσίαση του μηχανισμού του επικούρειου σύμπαντος με σύμβολα αντλημένα από το νομικό και πολιτικό πλαίσιο της δημοκρατίας.

Όπως διαπιστώνουμε ο κύκλος των κοινωνικών μεταφορών προσδίδει στον ατομικό κύκλο της δημιουργίας και της καταστροφής ανθρώπινες ιδιότητες αναφορικά με την οργάνωση των ατόμων σε κοινωνικές ομάδες ή τη διάλυση αυτών με σκοπό τη δημιουργία νέων. Συνεπώς, ο λοιμός στην Αθήνα απεικονίζει ένα ατομικό *concilium* ή μια συμμαχία (*consociare*) ή μια συμφωνία (*foedera naturae*) υπό διάλυση.²⁵ Στους παρακάτω στίχους από το 6^ο βιβλίο παρατηρούμε πως ο λοιμός διασπά την κοινωνική συνοχή και χαλαρώνει τους δεσμούς με αποτέλεσμα οι άνθρωποι να λειτουργούν ατομικά, όπως ένα *concilium* σε διαδικασία διάλυσης και όχι ως ενότητα.

DRN, 6.1278-81

*nec mos ille sepulturae remanebat in urbe,
quo prius hic populus semper consuerat humari;
perturbatus enim totus trepidabat et unus
quisque suum pro re <cognatum> maestus humabat.*

Κανένα έθιμο ταφής δεν τηρούνταν στην πόλη που πάντα τιμούσε ο λαός προηγουμένως. Γιατί όλος (ενν. ο λαός) έτρεμε από φόβο ανάστατος και οκαθένας στη θλίψη του έθαβε το δικό του (συγγενή) ανάλογα με τις συνθήκες.

---

²⁴ Βλ. M. R. Gale 2007, 39.

²⁵ Βλ. G. Cabisius 1985, 118.

Η κατάρρευση της αθηναϊκής κοινωνίας αποτυπώνεται και μέσω της αποτυχίας της κυριότερης από τις επιστήμες που την υπηρετούν, της ιατρικής. Ειδικότερα, η ιατρική λόγω άγνοιας «μουρμούριζε» (*mussabat*, στη φράση *mussabat tacito medicina timore*, 6.1179) αδυνατώντας να συμβάλλει στην ίαση των προσβεβλημένων από το λοιμό Αθηναίων.²⁶

Στο σημείο αυτό θα γίνει μια ενδιάμεση αναφορά στο 4^ο βιβλίο και στην έννοια της βίας που απαντά σε ερωτικά συμφραζόμενα. Στους στίχους που ακολουθούν, παρότι η λέξη *plaga* δεν απαντά, νοηματικά, όπως θα δούμε, το απόσπασμα συγγενεύει με το δεύτερο βιβλίο.

DRN, 4.1079-1083

*quod petiere, premunt arte faciuntque dolorem
corporis et dentes inlidunt saepe labellis
osculaue adfigunt, quia non est pura voluptas
et stimuli subsunt, qui instigant laedere id ipsum,
quod cumque est, rabies unde illaec gemina surgunt.*

Πιέζουν με δύναμη το αντικείμενο του πόθου και προκαλούν σωματικό πόνο και μπήγουν τα δόντια τους και δαγκώνουν τα τρυφερά χείλη, επειδή η ηδονή δεν είναι καθαρή και υπάρχουν κρυφά αγκάθια τα οποία κεντρίζουν να πληγώσουν το ίδιο το αντικείμενο, όποιο και αν είναι αυτό, από όπου ξεπηδούν αυτά τα βλαστάρια της τρέλας.

Στους παραπάνω στίχους περιγράφεται με επάδυνους όρους η ερωτική σκηνή μεταξύ δύο ανθρώπων που πληγώνουν και προκαλούν πόνο στο αντικείμενο του πόθους τους ξεσκίζοντας και δαγκώνοντας ο ένας τα χείλη του άλλου. Το στοιχείο της βίας που αποτυπώνεται στις αντιδράσεις των δύο εραστών ανακαλείακόμα και εικόνες ανθρώπων που έχουν καταληφθεί από άγρια τρέλα.²⁷ Ο Pope θεωρεί ότι χρησιμοποιείται στρατιωτικό λεξιλόγιο που θα ταίριαζε σε

---

²⁶ Βλ. G. Cabisius 1985, 118-119.

²⁷ Βλ. G. Kazantzidis 2017, 153.

σκηνικό μιας πολεμικής σύρραξης περισσότερο παρά σε ερωτικά συμφραζόμενα.²⁸

Ταυτόχρονα, η εικονοποιία παραπέμπει και στο *clina men* με την έννοια ότι οι δύο εραστές μοιάζουν να συγκρούονται μεταξύ τους, όπως τα άτομα στο δεύτερο βιβλίο. Το αποτέλεσμα και στις δύο περιπτώσεις είναι η γέννηση το οποίο δικαιολογείται μέσω της σύνδεσης των λέξεων *offensus* και *plaga* με τους αντίστοιχους ρηματικούς τύπους για τη δημιουργία (*natus, creata, creasset*, 2. 221-224).²⁹ Στην πρώτη περίπτωση η γέννηση αφορά στο σύμπαν και στα δημιουργήματα που το αποτελούν, ενώ στην άλλη η αναφορά είναι στη γέννηση ενός νέου ανθρώπου. Η βιαιότητα και στις δύο περιπτώσεις λαμβάνει χώρα σε μια στιγμή δημιουργίας.

Εκτός από την έννοια της βίας που μελετήσαμε, το *clina men* περικλείει και την έννοια του χρόνου. Στο δεύτερο βιβλίο γίνεται αναφορά στην ατομική παρέκκλιση η οποία είναι τοπικά και χρονικά απροσδιόριστη (*incerto tempore*, 2.218 και *incertis locis*, 2.219). Χρονικά ασαφής είναι και η περίπτωση του λοιμού στο τέλος του *DRN*, όπως μαρτυρούν οι παρακάτω στίχοι:

DRN, 6. 1138-1140

Haec ratio quondam morborum et mortifer aestus

finibus in Cecropis funestos reddidit agros

vastavitque vias, exhausit civibus urbem. 1140

Τέτοια ήταν η λογική της ασθένειας και του φονικού καύσωνα που κάποτε έφερε το θάνατο στη γη του Κέκροπα και άδειασε τους δρόμους και ερήμωσε την πόλη από τους πολίτες.

Πιο συγκεκριμένα, αυτό το οποίο αξίζει να παρατηρήσει κανείς κατά την περιγραφή εμφάνισης της νόσου είναι το χρονικό επίρρημα *quondam* (6.1138) που σημαίνει κάποτε και θέτει το λοιμό εκτός συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου,

---

²⁸ Βλ. M. Pope 2016, 43.

²⁹ Βλ. W. Fitzgerald 1984, 78.

όπως υποστηρίζει η Monica Gale στο *Myth and Poetry in Lucretius*.³⁰ Με τη χρήση του εν λόγω επιρρήματος ο Λουκρήτιος απομακρύνει από τον ιστορικό χρόνο το λοιμό μεταφέροντάς τον στο μακρινό μυθικό παρελθόν με σκοπό να δηλώσει πως ενέσκηψε κάποτε, σε απροσδιόριστο, δηλαδή, χρόνο στην Αθήνα.³¹ Με τον τρόπο αυτό ο Λουκρήτιος υποδεικνύει στον αναγνώστη πως η εν λόγω ασθένεια θα μπορούσε να συμβεί οποτεδήποτε και οπουδήποτε. Δεν υπήρξαν μόνο οι Αθηναίοι κάποτε στη γη του Κέκροπα θύματα του λοιμού, αλλά κάθε άνθρωπος είναι εκτεθειμένος οποιαδήποτε χρονική στιγμή σε κάποιο λοιμό, για αυτό και τον ανάγει στο μυθικό παρελθόν.

Σε μία πρώτη φάση, λοιπόν, τόσο το *incerto tempore* όσο και το *quondam* δηλώνουν χρονική ασάφεια και απροσδιοριστία. Η στιγμή, δηλαδή, της παρέκκλισης αλλά και η αντίστοιχη χρονική στιγμή κατά την οποία ενέσκηψε η λοιμική ασθένεια είναι απρόβλεπτες. Ταυτόχρονα, όμως, εμπεριέχουν και την έννοια του ξαφνικού, όπως θα εξετάσουμε ευθύς αμέσως.

Στους παρακάτω στίχους από το δεύτερο βιβλίο ο Λουκρήτιος αναφέρει πως η ατομική εκτροπή γίνεται *sponte sua*. Πιθανώς η εν λόγω περιφραση μεταφράζει το *ἐξαίφνης*, το *ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου*³² και συνδέεται με ανάλογες λέξεις που δηλώνουν κάτι το οποίο συμβαίνει τυχαία και αυτόματα, όπως επί παραδείγματι: *forte, frustra, in cassum*.³³

DRN, 2.1059-63

*sponte sua forte offensando semina rerum
multimodis temere in cassum frustra que coacta 1060
tandem coluerunt ea quae coniecta repente
magnarum rerum fierent exordia semper,
terrai maris et caeli generisque animantum.*

---

³⁰ Βλ. M. R. Gale 1994 (a), 225, 228.

³¹ Η γη του Κέκροπα είναι η Αθήνα. Ονομάζεται έτσι λόγω του πρώτου βασιλιά της, του Κέκροπα. Βλ. T. J. Stover 1999, 72.

³² Βλ. M. R. Johnson 2013, 99.

³³ Βλ. W. H. Shearin 2015, 79.

Τα άτομα από μόνα τους αυθόρμητα και τυχαία προσέκρουαν μεταξύ τους και ενώνονταν με πολλούς τρόπους στην τύχη, μάταια και δίχως σκοπό, ώσπου ξαφνικά σχημάτισαν εκείνες τις ενώσεις που έγιναν για πάντα οι απαρχές των μεγάλων πραγμάτων, της γης, της θάλασσας και του ουρανού και όλων των έμβιων όντων.

Στους στίχους που παραθέσαμε μόλις κατά την περιγραφή της δημιουργίας του κόσμου ο Λουκρήτιος τοποθετεί την παρέκκλιση και κατά προέκταση τη σύγκρουση μεταξύ των ατόμων σε ένα πλαίσιο τυχαιότητας. Αυτό ακριβώς δηλώνει το *sponte sua* ότι, δηλαδή, ξαφνικά και αυτόματα προσέκρουαν μεταξύ τους τα άτομα, ώσπου να σχηματίσουν ενότητα.³⁴

Αναφορικά με το λοιμό, σημειώνουμε πως στο πλαίσιο διάλυσης μιας κοινωνίας εν προκειμένω της αθηναϊκής ο Λουκρήτιος περιγράφει τους ανθρώπους να μη δρουν ως μέλη μιας οργανωμένης κοινωνίας αλλά ο καθένας να λειτουργεί *sponte sua*, δηλαδή, να πράττει ό,τι κρίνει εκείνη τη χρονική στιγμή ορθό.³⁵ Αυτό προφανώς συμβαίνει στη λογική αυτού που ήδη έχει τονίσει ο Λουκρήτιος, ότι η δημιουργία έπεται της διάλυσης. Έτσι, αυτό που καθιστά το λοιμό έστω ελάχιστο παρήγορο είναι το γεγονός ότι την ώρα που οι άνθρωποι διαλύονται, σαπίζουν και σκοτώνονται απαντούν οι πρώτες ενδείξεις του *sponte sua*, περίφραση η οποία έχει πρωτοχρησιμοποιηθεί για το άτομο. Ενδεχομένως, λοιπόν, το γεγονός ότι έστω και υπό το καθεστώς της λοιμικής ασθένειας οι Αθηναίοι λειτουργούν *sponte sua* να δηλώνει πως κάτι θα αναδημιουργηθεί.

Εάν, λοιπόν, καταλήξουμε να διαβάζουμε το λοιμό με όρους *clinamen*, τότε πρόκειται για κείμενο που επί της ουσίας επιβεβαιώνει αυτό το οποίο συνεχώς τονίζει ο Λουκρήτιος, ότι, δηλαδή, της δημιουργίας προηγείται η καταστροφή. Αυτό, βέβαια, δεν καθιστά το τέλος του έργου λιγότερο προβληματικό και, επομένως, αναμενόμενο για τον αναγνώστη. Το ότι ο λοιμός, αν ιδωθεί μεταφορικά, μπορεί να ανακαλεί το *clinamen* δεν αρκεί, για να θεωρήσουμε πως ο αναγνώστης τον αποδέχεται με ψυχραιμία απλώς επειδή του υπενθυμίζει την

---

³⁴ Βλ. M. R. Johnson 2013, 105.

³⁵ Βλ. τους στίχους 6. 1278-81 που ήδη αναφέρθηκαν στην παρούσα ενότητα σχετικά με την αταξία στα ταφικά έθιμα.

ατομική παρέκκλιση. Αντίθετα, αιφνιδιάζεται με το τέλος του έργου, ένα τέλος στο οποίο η καταστροφή και ο θάνατος δε φαίνεται να πυροδοτούν τη δημιουργία, όπως συμβαίνει στο *climamen*, όπου η σύγκρουση των ατόμων οδηγεί στη γέννηση του σύμπαντος. Μπορεί θεωρητικά για τον Commager,³⁶ όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο λοιμός να λειτουργεί ως ένα νέο ξεκίνημα, αλλά αυτή η προοπτική της δημιουργίας είναι που απουσιάζει και το έργο εν τέλει ολοκληρώνεται απότομα με μια σκηνή απίστευτης έντασης και θανάτου.

---

³⁶ Βλ. H. S. Commager, 1957, 111.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Ο έρωτας ως ασθένεια στον Λουκρήτιο

Περίληψη ενότητας

Θέμα της παρούσας ενότητας είναι ο έρωτας ως ασθένεια, όπως παρουσιάζεται από τον Λουκρήτιο στο 4^ο βιβλίο του *De rerum Natura* και πιο ειδικά στη διατριβή του κατά του έρωτα ως του κατεξοχήν συναισθήματος που απομακρύνει τον άνθρωπο από την επικούρεια αταραξία. Η αντίληψη του έρωτα ως πληγής που όσο «τρέφεται» τόσο ενδυναμώνεται, καθώς και η βιαιότητα που συνεπάγεται ο έρωτας, είναι από τα βασικότερα σημεία που θα θίξουμε. Ως προς το τελευταίο θα παρατηρήσουμε ότι η βία σε ερωτικά συμφραζόμενα ανακαλεί κατά πρώτον την εικόνα της ατομικής παρέκκλισης του δευτέρου βιβλίου (*clinamen*, 2. 292) και κατά δεύτερον σκηνές άγριας τρέλας. Επειδή κοινός παρονομαστής των βιβλίων 3 και 6 του *DRN* είναι η ασθένεια για το λόγο αυτό θα μελετήσουμε τον έρωτα - νόσο (βιβλίο 4^ο) σε σχέση με την ασθένεια που απαντά στα επιλογικά τμήματα αυτών των βιβλίων. Πέρα από την αναφορά σε ενδοκειμενικές ασθένειες που απαντούν στο έργο, θα γίνει διάλογος και με τη ρωμαϊκή ερωτική ελεγεία. Συγκεκριμένα, θα αναφερθούμε στο δεύτερο βιβλίο των ελεγείων του Προπέρτιου (2.15) λόγω του ότι έχει επισημανθεί από την Jacqueline Fabre - Serris λεξιλογική επιρροή από τον Λουκρήτιο. Ωστόσο, θα μας προβληματίσει το κατά πόσο μπορούμε τελικά να μιλάμε για συσχετισμό μεταξύ των δύο έργων στο σημείο αυτό, μιας και ο έρωτας στον Λουκρήτιο περιγράφεται με επώδυνους όρους και με γλώσσα ιδιαίτερα σκληρή. Στόχος μας, λοιπόν, είναι να αναδείξουμε τη γλώσσα (μεταφορική και κυριολεκτική) που χρησιμοποιεί ο Λουκρήτιος περί της ασθένειας στο 4^ο βιβλίο συζητώντας την παράλληλα και με άλλες ασθένειες.

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε τον έρωτα ως νόσο, όπως εκλαμβάνεται από τον Λουκρήτιο στο 4ο βιβλίο του έργου του ιδωμένο σε σχέση και με άλλες μορφές ασθένειας που απαντούν στο 3^ο και το 6^ο βιβλίο. Αναφέρουμε εν συντομία ότι στο 3^ο βιβλίο περιγράφεται η ζωή ενός ανθρώπου που είναι επιβαρυνμένη με δυσαρέσκεια απέναντι στην ίδια τη ζωή, με ανησυχία και ανυπέρβλητο πόνο.³⁷ Η αντίδραση του ανθρώπου απέναντι σε αυτήν την κατάσταση δηλώνεται μέσω της απόπειρας να ξεφύγει από τον ίδιο του τον εαυτό³⁸ και από αυτό που βιώνει αλλάζοντας τοποθεσία μάταια, βέβαια.³⁹ Η περίπτωση που περιγράψαμε μόλις συνιστά μια μορφή ασθένειας⁴⁰ (*propterea, morbi quia causam non tenet aeger*, 3.1070) μεταφορικά, αν ιδωθεί συγκριτικά με το λοιμό στο τέλος του έργου.

Προτού ξεκινήσουμε είναι σημαντικό να αναφέρουμε για τον έρωτα πως πρόκειται για ένα θέμα ιδιαίτερα προσφιές τόσο στην αρχαία ελληνική όσο και στη λατινική λογοτεχνία.⁴¹ Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Βιργίλιο που στο 4^ο βιβλίο της *Αινειάδας*, εστιάζει στο εν λόγω θέμα. Από την πεζογραφία είναι γνωστός για το θέμα αυτό ο φιλοσοφικός διάλογος *Συμπόσιο* του Πλάτωνα. Ως προς τον έρωτα ως ασθένεια σημειώνουμε πως η ιδέα δεν ανήκει αποκλειστικά στον Λουκρήτιο.

---

³⁷ Βλ. *DRN*, 3.1053-75.

³⁸ Ενώ στο 3^ο βιβλίο ο άνθρωπος καταπονείται από μια επιβαρυνμένη και ανιαρή ζωή, στο 6^ο βιβλίο στην περιγραφή του λοιμού οι Αθηναίοι αναζητούν τρόπο προκειμένου να παρατείνουν το χρόνο της ζωής τους μέσω της ακραίας πράξης του ακρωτηριασμού των γεννητικών τους οργάνων (*vivebant ferro privata parte virile*, 6.1209). Το κοινό στοιχείο είναι η απόπειρα αποφυγής στη μια περίπτωση της ζωής που καταπονεί (ίσως υποκρύπτεται ο φόβος του θανάτου, πράγμα αβέβαιο) και στην άλλη του θανάτου, αλλά το αποτέλεσμα είναι μάταιο και στις δύο περιπτώσεις.

³⁹ Βλ. α) E. J. Kenney 1971, 225 και β) C. Bailey 1947, 1170-1. Η αλλαγή τοποθεσίας για την επίλυση ενός προβλήματος δίχως, όμως, αποτέλεσμα απαντά συχνά. Πρβλ. Ορ. *Επωδές*, 1.11.27: *caelum non animum mutant qui trans mare currunt*.

⁴⁰ Η ασάφεια αναφορικά με την αιτία της κατάστασης που περιγράφεται στο 3^ο βιβλίο είναι που την ορίζει ως νόσο. Η έλλειψη γνώσης είναι συνυφασμένη και με τις άλλες δύο μορφές ασθένειας στο έργο. Στο 6^ο βιβλίο η ιατρική λόγω άγνοιας αδυνατεί να προσφέρει ίαση στα θύματα του λοιμού και στο 4^ο βιβλίο οι εραστές που βιώνουν το ερωτικό πάθος αναζητούν μάταια τρόπο να το νικήσουν. Η θεραπεία παραμένει άγνωστη (4.1119-1120 *ne reperire malum id possunt quae machina vincat / usque adeo incerti tabescunt volnere caeco*) για τους εραστές, ο αναγνώστης, όμως, είναι σε θέση να γνωρίζει τόσο την αιτία (4.1037-1057) όσο και τον τρόπο για την αντιμετώπιση του πάθους (4.1058-1072). Αναλυτικότερα, για το θέμα της άγνοιας στο *DRN* βλ. G. Kazantzidis 2017, 153-4. Για τη σύνδεση της άγνοιας με την ασθένεια πρβλ. Θουκ. *Ιστορίες*, 2.47: *οὔτε γὰρ ἰατροὶ ἤρκουν τὸ πρῶτον θεραπεύοντες ἀγνοίᾳ, ἀλλ' αὐτοὶ μάλιστα ἔθνησκον ὄσω καὶ μάλιστα προσῆσαν*.

⁴¹ Βλ. R. D. Brown 1987, 111-118.

Η Caston στο άρθρο της με τον τίτλο *Love as illness* εξετάζοντας τον έρωτα στους φιλοσόφους (Κικέρωνα και Λουκρήτιο) και στους ελεγειακούς ποιητές (Προπέρτιο, Τίβουλλο και Οβίδιο) καταλήγει στο συμπέρασμα πως και οι δύο κατηγορίες τον αντιμετωπίζουν ως νόσο που χρήζει ίασης.⁴² Στους μεν φιλοσόφους το αντίδοτο είναι η φιλοσοφία στους δε ποιητές η ποίηση.

Στο έργο του Λουκρήτιου ο έρωτας τίθεται ευθύς εξαρχής στο πρώτο βιβλίο μέσω της επίκλησης στη θεά Αφροδίτη ως *Aeneadum genetrix* (1.1). Συγκεκριμένα, ο Λουκρήτιος επικαλείται τη θεά ως γενεσιουργό δύναμη και αιτία των πάντων. Όπως μας πληροφορούν οι ακόλουθοι στίχοι, την παρακαλεί να μεσολαβήσει στο θεό του πολέμου προκειμένου να διασφαλίσει ένα πλαίσιο ειρήνης και αρμονίας στη ρωμαϊκή κοινωνία, ώστε να συνθέσει ο Λουκρήτιος το ποίημά του. Για την ευόδωση αυτού του στόχου η θεά πλησιάζοντας τον Άρη τον εναγκαλίζεται, ώστε να τον μεταπείσει και έτσι να διασφαλίσει την ειρήνη στους Ρωμαίους.⁴³ Μέσω της ερωτικής συνεύρεσης των δύο θεοτήτων⁴⁴ που δεν απαντά με την ίδια ένταση, όπως στο 4^ο βιβλίο που θα μελετήσουμε στη συνέχεια, τίθεται το θέμα του έρωτα στο *DRN*.

DRN, 1.28-40

*Quo magis aeternum da dictis, diva, leporem
effice ut interea fera moenera militiai
per maria ac terras omnis sopita quiescant; 30
nam tu sola potes tranquilla pace iuvare
mortalis, quoniam belli fera moenera Mavors
armipotens regit, in gremium qui saepe tuum se
reicit aeterno devictus vulnere amoris,
atque ita suspiciens tereti cervice reposta 35
pascit amore avidos inhians in te, dea, visus
eque tuo pendet resupini spiritus ore.
hunc tu, diva, tuo recubantem corpore sancto*

---

⁴² Βλ. R. R. Caston 2006, 272-3.

⁴³ Βλ. D. Sedley 2007, 79.

⁴⁴ Βλ. J. Farrell 2007, 88. Η παρουσία των δύο θεοτήτων, του Άρη και της Αφροδίτης θα μπορούσε να αναπαριστά τις δύο εμπεδόκλειες αρχές, τη *Φιλότητα* και το *Νεϊκος*.

circum fusa super, suavis ex ore loquellas
funde petens placidam Romanis, incluta, pacem; 40

Δώσε, θεά, στα λόγια μου αιώνια ομορφιά κόπασε τα άγρια έργα του πολέμου στις θάλασσες και σε όλες τις στεριές. Γιατί εσύ μόνο μπορείς να δώσεις χαρά στους θνητούς με γαλήνια ειρήνη, αφού ο πολεμοχαρής Άρης οδηγεί τα άγρια έργα του πολέμου ο οποίος συχνά στην αγκαλιά σου βυθίζεται ηττημένος από την αγιάτρευτη πληγή του έρωτα και σε σένα το βλέμμα του υψώνει και παραδομένος σε κοιτάζει γέροντας πίσω τον όμορφο λαιμό του με έρωτα τρέφει τα αχόρταγά του μάτια και από τα χείλη σου κρέμεται η ανάσα του. Τώρα εσύ θεά γείρε και όπως πλαγιάζει σκέπασέ τον με το ιερό σώμα σου και άφησε από το στόμα σου να βγουν γλυκά λόγια και ζήτα ένδοξη εσύ ειρήνη για τους Ρωμαίους.

Οι επόμενες αναφορές στον έρωτα απαντούν στο 4^ο βιβλίο και πιο ειδικά στη διατριβή (4.1037-1287) την οποία ο Λουκρήτιος έχει αφιερώσει στα πάθη της ψυχής, ένα από τα οποία είναι και ο έρωτας,⁴⁵ αφού έχει προηγηθεί η απόδειξη της θνητής φύσης και της υλικής υπόστασης της ψυχής στο 3^ο βιβλίο. Όπως θα παρατηρήσουμε ο Λουκρήτιος επικρίνει τον έρωτα ως το κατεξοχήν συναίσθημα εξαιτίας του οποίου ο άνθρωπος προσλαμβάνει αλλοιωμένη την πραγματικότητα που τον περιβάλλει. Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι πως ο άνθρωπος εν τέλει απομακρύνεται από τον επιδιωκόμενο στόχο, την επικούρεια αταραξία.

Το πρώτο σημείο της διατριβής στο οποίο θα εστιάσουμε είναι η μεταφορική αντίληψη από τον Λουκρήτιο του έρωτα ως πληγής.⁴⁶ Για να καταστεί πιο εύληπτη η μεταφορική χρήση της γλώσσας στο σημείο αυτό θα την αντιδιαστείλουμε με την κυριολεκτική έννοια της πληγής που απαντά στο 6^ο βιβλίο. Συγκεκριμένα, οι πληγές των προσβεβλημένων από το λοιμό Αθηναίων μπορούν να γίνουν αντιληπτές μέσω της αφής (6.1165: *manibus...tactum*, 6.1163: *tueri*), ενώ στο 4^ο βιβλίο δεν είναι ορατή η πληγή του έρωτα (*vulnere caeco*, 4.1120).⁴⁷

---

⁴⁵ Βλ. α) R. D. Brown 1987, 111 και β) J. Farrell 2007, 80, 83.

⁴⁶ Βλ. DRN, 1. 34: *vulnere amoris*. Η πρώτη αναφορά στην πληγή του έρωτα εντοπίζεται στο προοίμιο του πρώτου βιβλίου. Για τον έρωτα - πληγή πρβλ. Βιργιλίου *Αινειάδα* 4. 1-2 (*At regina gravi iamdudum saucia cura / vulnus alit venis et caeco carpitur igni*) και 4. 67 (*interea et tacitum vivit sub pectore vulnus*).

⁴⁷ Βλ. G. Kazantzidis 2017, 162.

Συνεπώς, το μεταφορικό συνδέεται με το αόρατο, αυτό, δηλαδή, που δε δύναται να προσληφθεί μέσω της νόησης, ενώ το κυριολεκτικό ταυτίζεται με κάτι το οποίο καθίσταται αντιληπτό μέσω των αισθητηριακών οργάνων, όπως της όρασης ή της αφής. Επανερχόμενοι στην αναλογία με την πληγή, αναφέρουμε πως συγκρίνεται ο εραστής που ζητά να ενωθεί με το αντικείμενο του πόθου του, ύστερα από την ώθηση που δέχθηκε από το χτύπημα της Αφροδίτης, με το στρατιώτη που σωριάζεται καταγής από την πλευρά του τραύματος.

DRN, 4.1049-57

namque omnes plerumque cadunt in vulnus et illam

emicat in partem sanguis, unde icimur ictu, 1050

et si comminus est, hostem ruber occupat umor.

sic igitur Veneris qui telis accipit ictus,

sive puer membris muliebribus hunc iaculatur

seu mulier toto iactans e corpore amorem,

unde feritur, eo tendit gestitque coire 1055

et iacere umorem in corpus de corpore ductum;

namque voluptatem praesagit muta cupido

Διότι κάθε άνθρωπος πέφτει από τη μεριά της πληγής και το αίμα πετάγεται από εκεί που ήρθε το χτύπημα και το κόκκινο υγρό (ενν. αίμα) ραντίζει τον εχθρό, εάν είναι κοντά. Έτσι, λοιπόν, όποιος χτυπηθεί από τα βέλη της Αφροδίτης, είτε τα εκτοξεύσει κάποιο αγόρι με γυναικεία μέλη είτε μια γυναίκα που το σώμα της αποπνέει έρωτα σπρώχνεται από όπου ήρθε το χτύπημα και επιθυμεί να ενωθεί ερωτικά και το υγρό από το σώμα του αφήνει να πέσει στο άλλο σώμα. Γιατί ο βουβός πόθος προμηνύει την ηδονή.

Μελετώντας εκτενέστερα την αναλογία που εκφράζεται μέσω των παραπάνω στίχων, αναφέρουμε πως έχει χαρακτηριστεί περίπλοκη και ειρωνική,⁴⁸ ωστόσο, προσωπικά συμφωνώ με τον Smith και τον Kenney οι οποίοι θεωρούν πως ο παραλληλισμός της ερωτικής πληγής με την πληγή ενός

---

⁴⁸ Βλ. α) C. Bailey 1947, 1302 και β) R. Brown 1987, 191.

τραυματισμένου στρατιώτη είναι ιδιαίτερα κυνικός αλλά και σκόπιμος από τον Λουκρήτιο. Με την επιλογή αυτή, δηλαδή, ο Λουκρήτιος αποβλέπει στο να καταστήσει τον έρωτα απωθητικό για τον άνθρωπο, αφού, όπως ήδη σημειώσαμε ανατέρω, πρόκειται για συναίσθημα που κατά τους Επικούρειους απομακρύνει από την ψυχική αταραξία.⁴⁹ Στο εν λόγω απόσπασμα που εξετάζουμε ο West, όπως παραθέτει ο Brown,⁵⁰ παρατηρεί τη χρήση ιδιαίτερα έντονων στρατιωτικών όρων, όπως θα σχολιάσουμε και στη συνέχεια κατά την περιγραφή της ερωτικής σκηνής των δύο εραστών. Ορισμένες από τις λέξεις ή τις φράσεις που είναι δηλωτικές του έντονου πολεμικού λεξιλογίου στο σημείο αυτό είναι οι ακόλουθες: *cadunt in vulnus, comminus, hostem...occupant*, 4.1049-51.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης και ερμηνείας τα μέρη της αναλογίας⁵¹ είναι το αίμα και το σπέρμα.⁵² Συγκεκριμένα, παραλληλίζεται και εξομοιώνεται το σπέρμα που εκτοξεύεται από το σώμα του εραστή⁵³ με το αίμα που ξεχύνεται από την πληγή του τραυματισμένου στρατιώτη.⁵⁴ Η ορμητικότητα με την οποία εκτοξεύονται το αίμα και το σπέρμα αντίστοιχα είναι έκδηλη μέσω των ενισχυμένων ρηματικών τύπων που επιλέγονται. Έτσι, ενώ στην περίπτωση του τραύματος χρησιμοποιείται το ρήμα *emicat* (4.1050), που απαντά συχνά σε περιγραφές για το αίμα που εκχύνεται από μια πληγή,⁵⁵ στην περίπτωση του

---

⁴⁹Βλ. α) M. F. Smith 2001, 128 και β) E. J. Kenney 1970, 318.

⁵⁰ Βλ. R. Brown 1987, 191.

⁵¹ Βλ. A. Betensky 1980, 292.

⁵² Η αναφορά στην υγρότητα του έρωτα μέσω του σπέρματος που περνά από το ένα σώμα στο άλλο κατά τον Smith αποτελεί το άμεσο και λογικό επακόλουθο της αναφοράς στα υγρά όνειρα. Καθίσταται, δηλαδή, ομαλή η μετάβαση από τα υγρά όνειρα στο ερωτικό πάθος. Για την υγρότητα του έρωτα ενδεικτικά πρβλ. α) Πλούτ. *Ερωτικός* 751B: *Τὸν δ' ὑγρὸν τοῦτον καὶ οἰκουρὸν ἐν κόλποις διατρίβοντα* και β) Πλάτ. Συμπόσιο 196a 1-2: *Νεώτατος μὲν δὴ ἔστι καὶ ἀπαλάτατος, πρὸς δὲ τούτοις ὑγρὸς τὸ εἶδος*.

⁵³ Η εικόνα της ορμητικής εξόδου του σπέρματος από το σώμα παραπέμπει στην ορμή με την οποία ξεχύνεται η λάβα από το ηφαίστειο ή το αίμα και το φλέγμα από τον ανθρώπινο φάρυγγα στην περίπτωση του λοιμού. Η εν λόγω εικονοποιία έχει σχολιαστεί λεπτομερώς σε προηγούμενη ενότητα της εργασίας.

⁵⁴ Για την εικόνα του αίματος που με ορμή ξεχύνεται από την πληγή ενός τραυματισμένου ύστερα από μάχη πρβλ. Ομ. *Ιλιάδα*: α) Π. 348-350: *ἐκ δ' ἐτίναχθεν ὀδόντες, ἐνέπλησθεν δὲ οἱ ἄμφω / αἵματος ὀφθαλμοί· τὸ δ' ἀνὰ στόμα καὶ κατὰ ῥίνας / πρῆσε χανῶν* και β) P. 51-52: *αἵματι οἱ δεύοντο κόμιοι Χαρίτεσιν ὁμοῖοι / πλοχμοὶ θ', οἱ χρυσῶ τε καὶ ἀργύρῳ ἐσφῆκωντ ο*.

⁵⁵ Πρβλ. α) DRN, 2.194-195: *quod genus e nostro com missus corpore sanguis/emicat exultans alte spargitque cruorem* και β) Οβ. Μετ. 4. 121: *ut iacuit resupinus humo, cruor emicat alte*.

σπέρματος επιλέγεται το ρήμα *iacio* (*et iacere umorem in corpus de corpore ductum*, 4.1056), που γενικά στον Λουκρήτιο είναι έντονα φορτισμένο.⁵⁶

Μέχρι στιγμής αυτό που γνωρίζουμε είναι πως ο έρωτας μεταφορικά μπορεί να ιδωθεί ως μια πληγή. Η επιπρόσθετη πληροφορία που μας δίνεται από τον Λουκρήτιο και η οποία περιλαμβάνεται στους ακόλουθους στίχους είναι πως ο έρωτας δεν είναι απλώς μια πληγή, αλλά μια εκτεταμένη πληγή, μια ανίατη, δηλαδή, μορφή ασθένειας.

DRN, 4. 1068-72

ulcus enim vivescit et inveterascit alendo
inque dies gliscit furor atque aerumma gravescit
si non prima novis conturbes volnera plagis 1070
volgivaque vagus Venere ante recentia cures
aut alio possis animi traducere motus.

Γιατί η πληγή παίρνει ζωή και χρονίζει, όταν την τρέφεις και η τρέλα μέρα με τη μέρα συντηρείται και η τυραννία βαραίνει, εάν δεν κλείσεις τις πρώτες πληγές με νέα χτυπήματα και (ενν. εάν) δεν τις φροντίσεις όσο είναι ακόμα πρόσφατες με τις περιπλανήσεις σου στην πάνδημη Αφροδίτη ή στρέφοντας αλλού όπου μπορείς τη σκέψη σου.

Αναλυτικότερα, ο έρωτας λειτουργεί, όπως μια πληγή που όσο την «τρέφει» κανείς και την «καλλιεργεί», τόσο συντηρείται. Πίσω, όμως, από αυτήν την ενδυνάμωση του έρωτα κρύβεται μια δυναμική που παραπέμπει στο πλατωνικό *Συμπόσιο*. Συγκεκριμένα, στο λόγο της Διοτίμας, όπως πληροφορούμαστε δια στόματος του Σωκράτη μέσω της φράσης *τὸ δὲ ποριζόμενον*

---

⁵⁶ Όπως έχει αναφερθεί και σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας ο τύπος *iacentes* περιγράφει την ενέργεια των ασθενών στο 6^ο βιβλίο να ρίχνονται γυμνοί στα νερά, προκειμένου να ικανοποιήσουν τη δίψα τους (*membra dabant nudum iacentes corpus in undas*, 6.1173). Η έντονη χροιά καθίσταται περισσότερο εύληπτη σε αντιδιαστολή με το ρήμα *cado* που δηλώνει αμιγώς την καθοδική κίνηση και απαντά, τόσο στην περιγραφή της πτώσης του τραυματισμένου στρατιώτη (*cadunt in vulnus*, 4.1049), όσο και στην κατακόρυφη πορεία των ατόμων στο δεύτερο βιβλίο (*caderent*, 2.222, *cadunt*, 2.230).

ἀεὶ ὑπεκρεῖ,⁵⁷ ὁ Ἐρωτὰς κάθε φορά που σχεδόν αγγίζει κάτι ὁμορφο το χάνει σαν να εἶχε τρύπια χέρια. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα που θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ἀντλημένο ἀπὸ την καθημερινή μας εμπειρία, προκειμένου να καταστήσουμε το συλλογισμό μας σε αὐτὸ το σημεῖο σαφές, εἶναι αὐτὸ της θάλασσας, ὅπου, ὅσο νερὸ ἀπομακρύνεται, τόσο πλησιάζει στην ἀκτὴ με ἀποτέλεσμα να ἐξισορροπείται ἡ κατάσταση. Ἡ δυναμικὴ, δηλαδή, ἐγκείται στο ὅτι μία πράξη ἐπηρεάζεται ἀμεσα ἀπὸ μία ἄλλη ἰσοδύναμή της και παύει, ὅταν διακοπεί ἡ τροφοδοσία, ὅπως θα ἐξηγήσουμε στη συνέχεια. Τα ἀποτελέσματα της τροφοδοσίας μπορεῖ να εἶναι τριῶν εἰδῶν: α) ἡ ἀπώλεια, ὅπως στο *Συμπόσιο*, ἀφοῦ ποτέ ὁ Ἐρωτὰς δεν κατορθώνει να κατακτήσει τὸ Ἀγαθόν, ἀλλὰ το χάνει β) ἡ ἐνδυνάμωση (υπάρχει, δηλαδή, ἀυξητικὴ τάση και πορεία), ὅπως στον Λουκρήτιο ὅπου ὁ ἐρωτὰς «τρέφεται» μέσω των *simulacra* ἀκόμα, δηλαδή, και με τὴ φυσικὴ ἀπουσία του ἀγαπημένου και γ) ἡ ἐξισορρόπηση, ὅπως στο παράδειγμα με τὴ θάλασσα που ἀναφέραμε, ὅπου παρατηροῦμε πως ἡ ποσότητα του νεροῦ που ἀπομακρύνεται εἶναι ἴση με ἐκείνη που ἐπιστρέφει.

Μελετώντας ἀπὸ τα τρία παραδείγματα ἐκτενέστερα τὸν ἐρωτὰ, που μας ἐνδιαφέρει, παραθέτουμε τους ἀκόλουθους στίχους:

DRN, 4.1097-1100

*ut bibere in somnis sitiens quom quaerit et umor
non datur, ardorem qui membris stingere possit,
sed laticum simulacra petit frustraue laborat
in medioque sitit torrenti flumine potans 1100*

Ὅπως στα ὄνειρα που ὁ διψασμένος ζητᾶ να πιεῖ και δεν του δίνεται νερό, ὥστε να μπορέσει να σβήσει τὴ φλόγα ἀπὸ τα μέλη του ἀλλὰ κυνηγᾶ εἰδῶλα νεροῦ και μάταια ἀγωνίζεται και μένει διψασμένος ἀν και βρίσκεται καταμεσῆς σε ορμητικὸ ποτάμι.

---

⁵⁷ Βλ. Πλάτ. *Σύμπ.* 203 e.4.

Στους στίχους αυτούς η ανικανοποίητη ερωτική επιθυμία παραλληλίζεται με ένα όνειρο στο οποίο η δίψα⁵⁸ κάποιου επιμένει και δεν αφανίζεται. Αυτό συμβαίνει, καθώς δεν υπάρχει πραγματικό νερό, για να θεραπευτεί η δίψα παρά μόνο απεικασματα νερού.⁵⁹ Όπως ο άνθρωπος κατά τη διάρκεια ενός ονείρου αδυνατεί να ικανοποιήσει τη δίψα του, λόγω των ομοιωμάτων νερού, το ίδιο συμβαίνει και με τον έρωτα ο οποίος κυριεύει τον άνθρωπο ολοκληρωτικά μέσω των *simulacra*.⁶⁰ Συγκεκριμένα, στην περίπτωση, για παράδειγμα, της φυσικής απουσίας του ερωτικού αντικειμένου, τα είδωλα (εικόνες, ήχοι) είναι εκείνα που συντηρούν και ισχυροποιούν τον έρωτα.⁶¹

Αλλάζοντας κλίμα στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε στην έννοια της βιαιότητας με την οποία περιγράφεται ο έρωτας στον Λουκρητιο. Η γλώσσα της αγριότητας και του πολέμου που απαντά στην περίπτωση της αναλογίας του έρωτα με πληγή, που σχολιάσαμε παραπάνω, ανακαλείται, και στην περιγραφή της ερωτικής σκηνής μεταξύ δύο εραστών η οποία εκλαμβάνεται ως βίαιη σύγκρουση. Υπενθυμίζουμε στο σημείο αυτό την παρατήρηση του Pope ότι το στρατιωτικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται θα ταίριαζε απόλυτα σε σκηνικό πολέμου παρά στην περιγραφή μιας ερωτικής σκηνής.⁶² Στο ακόλουθο απόσπασμα από το 4^ο βιβλίο περιγράφεται η ερωτική συνεύρεση με ιδιαίτερη σκληρότητα αλλά και ένταση.

DRN, 4. 1076-83

quam miseris; etenim potiundi tempore in ipso

---

⁵⁸ Ένα άλλο είδος δίψας είναι και η επιθυμία για τη ζωή. Πρβλ. 3^ο βιβλίο (*Sitis aequa tenet vitae semper hiantis*, 3.1084) όπου οι άνθρωποι αναζητούν να ικανοποιήσουν τη δίψα τους για τη ζωή και να δαμάσουν το φόβο του θανάτου.

⁵⁹ Παρόμοια είναι στο σημείο αυτό η εικόνα που απαντά στο λοιμό σχετικά με την άσβεστη δίψα των Αθηναίων. Η διαφορά είναι πως σε αυτήν την περίπτωση το νερό είναι υπαρκτό και προσβάσιμο και παρότι καταναλώνονται τεράστιες ποσότητες η δίψα παραμένει αγιόταυτη (6. 1175-76: *insedabiliter sitis arida corpora mersans / aequabat multum parvis umoribus imbrem*).

⁶⁰ Βλ. OLD (s.v. *in simulacrum*): α) η εξωτερική εμφάνιση ενός προσώπου ή πράγματος που είναι προϊόν του μυαλού ή είναι ιδωμένη σε όνειρο, β) φάντασμα και γ) είδωλο ή εικόνα που πηγάζει από κάποιο αντικείμενο.

⁶¹ Βλ. DRN, 4. 1061-62: *nam si abest quod ames, praesto simulacra tamen sunt / illius et nomen dulce obversatur ad auris*.

⁶² Βλ. M. Pope 2016, 43.

*fluctuat incertis erroribus ardor amantum
nec constat quid primum oculis manibusque fruuntur.
quod petiere, premunt arte faciuntque dolorem
corporis et dentes inlidunt saepe labellis 1080
osculaque adfigunt, quia non est pura voluptas
et stimuli subsunt, qui instigant laedere id ipsum,
quod cumque est, rabies unde illaec gemina surgunt.*

Ακόμα και τη στιγμή που οι ερωτευμένοι κατέχουν δικό τους ο ένας τον άλλον, η φλόγα (ενν. το πάθος) που τους καίει ξεχύνεται με αβέβαια σκαμπανεβάσματα δεν ξέρουν τι να απολαύσουν με τα μάτια ή με τα χέρια. Πιέζουν με δύναμη το αντικείμενο του πόθου και προκαλούν σωματικό πόνο και μπήγουν τα δόντια τους και δαγκώνουν τα τρυφερά χείλη, επειδή η ηδονή δεν είναι καθαρή και υπάρχουν κρυφά αγκάθια τα οποία κεντρίζουν να πληγώσουν το ίδιο το αντικείμενο, όποιο και αν είναι αυτό, από όπου ξεπηδούν αυτά τα βλαστάρια της τρέλας

Αναλυτικότερα, περιγράφεται με επώδυνους όρους και ιδιαίτερη ωμότητα⁶³ ο έρωτας μεταξύ δύο ανθρώπων οι οποίοι παρουσιάζονται να πληγώνουν και να προκαλούν πόνο στο αντικείμενο του πόθου τους σε μια μανιάδη προσπάθεια να διεισδύσουν και να συγχωνευτούν στο σώμα του αγαπημένου.⁶⁴ Η εικόνα των δύο ερωτευμένων που ξεσκίζουν ο ένας τον άλλον καθιστά τον έρωτα πράξη αποκρουστική και φρικαλέα. Ταυτόχρονα, η γλώσσα του έρωτα στον Λουκρήτιο ταυτιζόμενη συχνά με τη γλώσσα του πολέμου παραπέμπει σε βίαιες συγκρούσεις και μονομαχίες που απαντούν στην *Ιλιάδα*.⁶⁵ Η αγριότητα των εραστών παραπέμπει στη βιαιότητα των σκυλιών που κατασπαράσσουν το νεκρό σώμα του Έκτορα.⁶⁶

---

⁶³ Πρβλ. DRN. 4.1105-1111.

⁶⁴ Πρβλ. DRN. 4. 1110-11: *ne quiquam, quoniam nihil inde abradere possunt / nec penetrare et abire in corpus corpore toto.*

⁶⁵ Βλ. *Ιλιάδα*, Π. 345-47: *Ἰδομενεὺς δ' Ἐρύμαντα κατὰ στόμα νηλεῖ χαλκῶ / νύξε· τὸ δ' ἀντικρὺ δόρυ χάλκεον ἐξεπέρησε / νέρθεν ὑπ' ἐγκεφάλιοι, κέασσε δ' ἄρ' ὀστέα λευκά·*

⁶⁶ Βλ. *Ιλιάδα*, Χ. 42-3: *τάχα κέν ἐκύνες καὶ γῦπες ἔδοιεν κείμενον· ἦ κέ μοι αἰνὸν ἀπὸ πρᾶπίδων ἄχος ἔλθοι.* Είναι η στιγμή που ο Αχιλλέας απειλεί τον Έκτορα ότι τα σκυλιά θα τον κατασπαράξουν.

Είναι ενδιαφέρουσα, επίσης, η μεταφορική εικόνα της σφοδρότητας του ερωτικού πάθους το οποίο εκφράζεται μέσω κυμάτων.⁶⁷ Ειδικότερα, στην πρόταση *fluctuat incertis erroribus ardor amantum*, 4.1077 χρησιμοποιείται ο ρηματικός τύπος *fluctuat* με τον οποίο δηλώνεται το θυελλάδες και βίαιο πάθος του έρωτα. Η εν λόγω εικονοποιία, που ανακαλεί τη μανιασμένη και τρικυμιώδη θάλασσα, χρησιμοποιείται από τον Λουκρήτιο για την αναφορά σε περιπτώσεις σύγχυσης του νου ή άλλης διαταραχής, όπως συμβαίνει στο 3^ο βιβλίο (*ebrius urgeris multis miser undique curis / atque animo incerto fluitans errore vagaris*, 3.1051-2). Στους στίχους αυτούς που προηγούνται της εικόνας του ανθρώπου που τον καταπονεί η ζωή, περιγράφεται η αδυναμία ενός ανθρώπου να αντιληφθεί την αιτία της κατάστασης που βιώνει. Συνεπώς, ο Λουκρήτιος χρησιμοποιεί την εν λόγω μεταφορά, για να περιγράψει καταστάσεις ιδιαίτερα έντονες, όπως συμβαίνει με τον έρωτα στο 4^ο βιβλίο που μας ενδιαφέρει.

Ταυτόχρονα, το πλαίσιο της βίας εντός της οποίας εντάσσεται ο έρωτας παραπέμπει στην ατομική παρέκκλιση (*clinamen*, 2. 292), όπως έχει ήδη επισημανθεί στην παρούσα εργασία υπό την έννοια ότι οι εραστές δρουν, όπως τα άτομα που συγκρούονται μεταξύ τους πριν τη γέννηση του σύμπαντος. Η βία και στις δύο περιπτώσεις είναι παρούσα σε μια στιγμή δημιουργίας.⁶⁸ Οι αντιδράσεις των εραστών κατά την ερωτική συνένωση είναι τόσο μανιώδεις, ώστε παραπέμπουν σε περιπτώσεις ανθρώπων που έχουν καταληφθεί από τρέλα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο έρωτας σε δύο περιπτώσεις συνδέεται με την τρέλα.⁶⁹ Η πρώτη εντοπίζεται στο σημείο όπου ο Λουκρήτιος περιγράφει τον ερωτικό πόθο που κατακαίει τους ερωτευμένους καθώς εισβάλλει σταδιακά και εξαπλώνεται με

---

⁶⁷ Βλ. S. Harrison 2005, 165-66. Επίσης, πρβλ. Κικέρωνα, *Tusc.* 5.16: *ut maris igitur tranquillitas intellegitur nulla ne minima quidem aura fluctus commovente, sic animi quietus et placatus status cemitur, cum perturbatio nulla est, qua moveri queat.*

⁶⁸ Για το μοτίβο της βίαιης κυοφορίας και γέννησης των πραγμάτων πρβλ. το σκληρό λεξιλόγιο κατά τη γέννηση μετεωρολογικών φαινομένων, όπως του κεραυνού (*perscidit*, 6. 297) και των πρηστών (*deprimit*, 6.432, *discidit*, *pronumpitur*, 6.436) Για τη σύνδεση του πόνου με την κύηση και κατά προέκταση με τη ζωή πρβλ. Πλουτάρχου, *Ερωτικός*, 769 Ε6: *ἔλκασις δὲ καὶ κήσεως ἀρχή.*

⁶⁹ Βλ. G. Kazantzidis 2017, 153.

ορμή σε ολόκληρο το σώμα, όπως η τρέλα (*furor*, 4.1069).⁷⁰ Η δεύτερη απαντά στην περιγραφή της επαναλαμβανόμενης και άσβεστης παρουσίας του ερωτικού πάθους (*parva fit ardoris violenti pausa parumper / inde redit rabies eadem et furor ille revisit*, 4.1116-1117). Παρόμοια εικόνα απαντά και στον Βιργίλιο στο σημείο όπου η Διδώ χτυπημένη από έρωτα για τον Αινεία, πληροφορείται πως αρματώνεται ο στόλος και ο αγαπημένος της προετοιμάζεται για αναχώρηση. Τη στιγμή εκείνη παρουσιάζεται η Διδώ να λαμβάνει ρόλο όχι παθητικό, αλλά οι αντιδράσεις της χαρακτηρίζονται μανιάδες, καθώς εξαγριώνεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε μαίνεται έξαλλη, όπως οι Βάκχες.⁷¹ Όπως στο 4^ο βιβλίο, παρομοίως και στο λοιμό οι αντιδράσεις χαρακτηρίζονται από έντονη μανία, αιτία της οποίας είναι ο ερωτικός πόθος. Με αφορμή τη μανία με την οποία δρουν οι ερωτευμένοι στο 4^ο βιβλίο και μεταφέροντας το λοιμό σε μεταφορικό πλαίσιο, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως σκηνές τρέλας απαντούν και στο λοιμό στο τέλος του *DRN*. Οι Αθηναίοι δρώντας *sponse sua*, πράττοντας, δηλαδή, ο καθένας ό,τι ήθελε στην τήρηση των ταφικών εθίμων⁷² όπου κυριαρχούσε η αταξία, αλλά και στον τρόπο που με ορμή ρίχνονταν στα ποτάμια λόγω της άσβεστης δίψας⁷³ παραπέμπουν σε ανθρώπους που έχουν καταληφθεί από τρέλα.⁷⁴

Αφού αναλύσαμε την ωμότητα με την οποία ο Λουκρήτιος επέλεξε να καταστήσει τον έρωτα απωθητικό για τον άνθρωπο, θα αναφέρουμε ένα απόσπασμα από την 15^η ερωτική ελεγεία του 2^{ου} βιβλίου των ελεγείων του Προπέριου. Ο λόγος είναι, διότι έχει επισημανθεί από την Jacqueline Fabre - Serris γλωσσικός συσχετισμός με το *DRN* αναφορικά με την ερωτική σκηνή.⁷⁵

2. 15. 9-18

---

⁷⁰ Η εικόνα του ανθρώπου που τον κατακαίει η ερωτική επιθυμία παραπέμπει στην εικόνα του ηφαιστείου που φλέγεται στο εσωτερικό του, προτού η καυτή λάβα ξεχυθεί από το φάρυγγα του βουνού με ορμή.

⁷¹ Βλ. α) Βιργ. *Αινειάδα*, 4. 300-303: *saevit inops animi totamque incensa per urbem / bacchatur, qualis commotis excita sacris / Thyias, ubi audito stimulant trieterica Baccho / orgia nocturnusque vocat clamore Cithaeron* και β) P. Toohey 1992, 278.

⁷² Βλ. *DRN*, 6. 1278-81.

⁷³ Βλ. *DRN*, 6. 1173.

⁷⁴ Βλ. *DRN*, 6. 1278-81.

⁷⁵ Βλ. J. F. Serris 2018, 47.

*quam vario amplexu mutamus brachia! quantum
oscula sunt labris nostra morata tuis! 10
non iuvat in caeco Venerem corrumpere motu:
si nescis, oculi sunt in amore duces.
ipse Paris nuda fertur perisse Lacaena,
cum Menelaeo surgeret e thalamo:
nudus et Endymion Phoebi cepisse sororem 15
dicitur et nudus concubuisse deae.
quod si pertendens animo vestita cubaris,
scissa veste meas experiere manus:*

Πως πλέκαμε τα χέρια μας και ποικίλαμε στις αγκαλιές. Πόσο καθυστερούσαν τα φιλιά στα χείλη. Δεν υπάρχει χαρά στην καταστροφή των απολαύσεων του έρωτα από την κίνηση. Εάν ξέρεις τα μάτια είναι οι οδηγοί του έρωτα. Ο ίδιος ο Πάρης λέγεται ότι χάθηκε, όταν είδε τη Λάκαινα γυμνή καθώς ανέβηκε από το θάλαμο του Μενέλαου. Γυμνός και ο Ένδυμιών, όταν γοήτευσε την αδερφή του Φοίβου και λέγεται ότι ξάπλωσε με τη γυμνή θεά. Εάν επιμένεις με το ρούχο αυτό να πλαγιάζεις το κόβω αμέσως, για να γνωρίσεις τη δύναμη των χεριών μου.

Στην εν λόγω ελεγεία ο Προπέρτιος ψάλλει τις ερωτικές στιγμές που του προσέφερε στο παρελθόν η Κυνθία (2.15.9), την οποία συμβουλεύει να μην είναι επιφυλακτική στον έρωτα. Ελπίζει να ενωθεί μαζί της και πασχίζει να την μεταπείσει να υποταχθεί στις επιθυμίες του. Η ελεγεία κυμαίνεται μεταξύ απόκτησης και απώλειας μεταξύ προσπάθειας για ένωση και αποτυχίας.⁷⁶ Κυρίαρχη θέση στην ελεγεία κατέχουν τα μάτια, ως το αισθητήριο εκείνο όργανο που προσλαμβάνει και αντιλαμβάνεται την ομορφιά.

Αναφορικά με το γλωσσικό συσχετισμό μεταξύ του Λουκρήτιου και του Προπέρτιου στην περιγραφή της ερωτικής σκηνής και πιο ειδικά της σύγκρισης των εραστών με ανθρώπους που μάχονται αναφέρουμε ενδεικτικά τις ακόλουθες λέξεις που απαντούν και στους δύο συγγραφείς: *amplexu* (2.15.9) / *complexa* (DRN, 4.1193) *haerentis* (2.15.25) / *haerent* (DRN, 4.1113).⁷⁷ Ωστόσο, παρά τη λεξιλογική

---

⁷⁶ Πρβλ. Πλάτ. Συμπ. 203e4.

⁷⁷ Βλ. J. F. Serris 2018, 47.

συνάφεια που αναφέραμε, αξίζει να σημειωθεί πως η περιγραφή της ερωτικής σκηνης από τον Λουκρήτιο είναι άκρως βίαιη και η εικονοποιία ασύλληπτα σκληρή, καθώς οι εραστές παρουσιάζονται να δρουν βίαια απέναντι στον αγαπημένο και να λυσομανούν. Έτσι, παρά τις λεξιλογικές αντιστοιχίες θεωρώ πως τα δύο κείμενα δεν αντιμετωπίζουν με την ίδια σκληρότητα το θέμα του έρωτα. Με άλλα λόγια, οι περιγραφές στον Λουκρήτιο είναι άκρως αποκρουστικές και ταυτόχρονα τολμηρές, εν αντιθέσει με τον Προπέρτιο ο οποίος είναι σαφώς πιο ήπιος. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε στο σημείο αυτό πως ο Προπέρτιος εκπροσωπεί την ερωτική ελεγεία, ένα είδος το οποίο δεν του παρέχει τη δυνατότητα να αντιμετωπίζει τον έρωτα με την ίδια ωμότητα, όπως ο Λουκρήτιος. Ο τελευταίος αποβλέπει στο να καταστήσει τον έρωτα φρικαλέο, το οποίο δικαιολογεί τη στάση του απέναντι στο εν λόγω συναίσθημα.

Μελετώντας τη γλώσσα της ασθένειας στο 4^ο βιβλίο με δεδομένο ότι ο έρωτας συνιστά μορφή νόσου για τον Λουκρήτιο, σε σχέση με τις άλλες δύο περιπτώσεις ασθένειας στο έργο η βασική μας διαπίστωση είναι η εξής. Η πορεία αναφορικά με τις γλωσσικές επιλογές του Λουκρήτιου είναι από μια μεταφορική χρήση, που σταδιακά εκλείπει, προς μια κυριολεκτική. Καθώς, δηλαδή, προχωράμε προς το τέλος το έργου ο λόγος χάνει το μεταφορικό του φορτίο και αποκτά κυριολεκτικό. Για παράδειγμα, η δίψα, όπως σημειώσαμε, απαντά κατά την περιγραφή του ερωτικού πόθου με μεταφορική σημασία, ενώ στο πλαίσιο του λοιμού δηλώνει την αμιγώς βιολογική ανάγκη για νερό. Αυτό συμβαίνει, γιατί ο Λουκρήτιος στο 6^ο βιβλίο περιορίζεται στην περιγραφή της κλινικής συμπτωματολογίας της νόσου. Ταυτόχρονα, η εν λόγω μετάβαση σημαίνει και μια πορεία από το αόρατο στο ορατό. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η έννοια του έρωτα ως πληγής η οποία, όπως αναφέραμε, στο 4^ο βιβλίο συνδέεται με κάτι το αόρατο. Στο λοιμό, όμως, γίνεται αντιληπτή από τα αισθητήρια όργανα και πιο ειδικά μέσω της όρασης και της αφής. Ωστόσο, σε αυτό το πλαίσιο της στροφής προς μια κυριολεκτική χρήση της γλώσσας είναι δυνατό να απαντούν έστω και ελάχιστες απολήξεις μεταφορικού λόγου. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η φράση *anxius angor*, μια φράση με μεταφορικό πρόσημο, η οποία, ωστόσο, συμπορεύεται με την κυριολεξία που φαίνεται να υπερισχύει στο λοιμό στο τέλος

του *DRN*. Στην περίπτωση αυτή γίνεται λόγος για το γεγονός ότι τα όρια μεταξύ μεταφοράς και κυριολεξίας δεν είναι πάντα ευδιάκριτα και σαφή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Summum cacumen: Από την ακμή στην παρακμή

Περίληψη ενότητας

Στην παρούσα ενότητα θα μελετήσω το ρόλο που διαδραματίζει στην εξήγηση του τέλους η φράση *summum cacumen* (5.1457) η οποία συνδέει το 5^ο βιβλίο με το 6^ο. Πιο συγκεκριμένα, το 5^ο βιβλίο εκκινεί με την αναφορά στις πολιτισμικές ανακαλύψεις και εφευρέσεις και ολοκληρώνεται με μνεία στην πιο πρόσφατη χρονικά ανάπτυξη. Η εν λόγω πρόοδος, που δηλώνεται μέσω της φράσης *summum cacumen*, και η οποία στο 5^ο βιβλίο περιορίζεται στον τεχνολογικό τομέα, κορυφώνεται στην αρχή του 6^{ου} βιβλίου περιλαμβάνοντας πλέον το ύψιστο, την επικούρεια αταραξία (*ad summum bonum*, 6.26). Μέσω, λοιπόν, αυτής της εξέτασης θα επιχειρήσω να συσχετίσω την πρόοδο που κορυφώνεται στο 6^ο βιβλίο με την παρακμή που εκφράζεται μέσω του λοιμού που επέρχεται στο τέλος, προκειμένου να δείξω πως ο λοιμός αυτός καθίσταται ένα απρόσμενο γεγονός για τον αναγνώστη. Συγκεκριμένα, το γενικότερο πλαίσιο ανάπτυξης και προόδου που αναφέραμε, αλλά και το αντίστοιχο κλίμα ακμής στο οποίο εντάσσεται η Αθήνα, απομακρύνουν παρά τροφοδοτούν το σενάριο περί ολοκληρωτικής καταστροφής της πόλης στο τέλος του έργου.

Το ζήτημα που θα μελετήσουμε είναι το πώς μέσω της φράσης *ad summum cacumen* (5. 1457), η οποία συνδέει το 5^ο βιβλίο με το 6^ο, μπορεί να εξηγηθεί το απρόσμενο κατά την άποψή μου τέλος στον Λουκρήτιο. Πιο αναλυτικά, θέμα πραγμάτευσης του προτελευταίου βιβλίου του έργου το οποίο τίθεται ευθύς εξαρχής με τη λέξη *reperitis* (5.2)⁷⁸ είναι οι πολιτισμικές ανακαλύψεις και οι εφευρέσεις των ανθρώπων. Ο Λουκρήτιος, δηλαδή, ξεκινά από τις απαρχές του ανθρώπινου πολιτισμού και ολοκληρώνει το εν λόγω βιβλίο με την αναφορά να είναι στην πιο πρόσφατη χρονικά πολιτισμική πρόοδο η οποία απαντά στο έργο εν είδει καταλόγου, όπως παρατηρούμε στους παρακάτω στίχους:

DRN, 5.1448-1457

*Navigia atque agri culturas moenia leges
arma vias vestes <et> cetera de genere horum,
praemia, delicias quoque vitae funditus omnis, 1450
carmina, picturas et daedala signa polita
usus et impigrae simul experientia mentis
paulatim docuit pedetemptim progredientis.
sic unum quicquid paulatim protrahit aetas
in medium ratioque in luminis erigit oras; 1455
namque alid ex alio clarescere corde videbant,
artibus ad summum donec venere cacumen.*

Πλοία και καλλιέργειες, τείχη, νόμους, όπλα, δρόμους, ρούχα και τα υπόλοιπα, τα δώρα τα οποία προσφέρει η ζωή και όλες τις χαρές, την ποίηση, τη ζωγραφική και τα αγάλματα τα εξάισια σμιλεμένα όλα αυτά δίδαξε σταδιακά, βήμα - βήμα η εμπειρία και η άσκηση του άγρυπνου μυαλού τους. Έτσι, σιγά - σιγά ο χρόνος αναδεικνύει το καθετί και με παρόμοια λογική ο λογισμός το ανυψώνει στο φως. Γιατί έβλεπαν (ενν. οι άνθρωποι) τα πράγματα να φωτίζονται στη σκέψη τους το ένα μετά το άλλο μέχρι οι τέχνες τους να φθάσουν στην κορυφή της τελειότητας.

---

⁷⁸ Για τη χρήση της λέξης στο σημείο αυτό του έργου βλ. W. T. Nethercut 1967, 98.

Συγκεκριμένα, στους στίχους που μόλις παραθέσαμε ο αναγνώστης ενημερώνεται αναφορικά με πρακτικές ανακαλύψεις που εξυπηρετούν την καθημερινή ζωή, όπως επί παραδείγματι την κατασκευή πλοίων, τη δημιουργία όπλων και ειδών ρουχισμού, καθώς και την ανάπτυξη τεχνών, όπως της ζωγραφικής ή της ποίησης. Περιγράφεται, δηλαδή, μια σταδιακή κατάσταση ανάπτυξης η οποία οδηγεί τις τέχνες των ανθρώπων στο αποκορύφωμά τους. Μέσω της φράσης *summum cacumen* δηλώνεται, από τη μία, το απόγειο στο οποίο έφθασαν οι ανθρώπινες τέχνες και, ταυτόχρονα, καθίσταται ομαλή η μετάβαση στο 6^ο βιβλίο, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω.

Ειδικότερα, αναφορικά με το 6^ο βιβλίο επισημαίνουμε πως στους εναρκτήριους στίχους του ο αναγνώστης εξακολουθεί να βρίσκεται ενώπιον μιας κατάστασης ακμής η οποία κορυφώνεται πλέον, καθώς αγγίζει το ύψιστο αγαθό, την επικούρεια αταραξία (*ad summum bonum*, 6.26). Παρακάτω ακολουθούν οι αντίστοιχοι στίχοι από το 6^ο βιβλίο:

DRN, 6.24-28

*veridicis igitur purgavit pectora dictis
et finem statuit cuppedinis atque timoris 25
exposuitque bonum summum, quo tendimus omnes
quid foret, atque viam monstravit, tramite parvo⁷⁹
qua possemus ad id recto contendere cursu*

Εξάγνισε τα στήθη με λόγια αληθινά και έβαλε τέλος στις επιθυμίες και τους φόβους και μας δίδαξε το υπέρτατο αγαθό προς το οποίο όλοι τείνουμε και έδειξε το δρόμο, μονοπάτι σύντομο και άμεσο μέσω του οποίου μπορούμε να φθάσουμε στη σωστή πορεία.

Αναλύοντας τα παραπάνω είναι σημαντικό να αναφέρουμε, αυτό το οποίο υποστηρίζει η Monica Gale ότι, δηλαδή, μέσω των στίχων αυτών ο Λουκρήτιος μεταδίδει στον αναγνώστη το μήνυμα ότι η πολιτισμική άνοδος δεν είναι ικανή να

---

⁷⁹ Για τη φράση *tramite parvo* υιοθετώ τη μετάφραση του Smith. Ο Bailey στο σημείο αυτό μεταφράζει «στενό» μονοπάτι.

διασφαλίσει την ευδαιμονία του ανθρώπου.⁸⁰ Επομένως, το πέμπτο βιβλίο ολοκληρώνεται μεν, με μια θετική νότα, αφού οι τέχνες των ανθρώπων βρίσκονται στο απόγειό τους, ταυτόχρονα, όμως, κατά τη Gale προοιωνίζεται και το δυσοίωνο τέλος με το λοιμό. Υποδηλώνεται, δηλαδή, πόσο εύθραυστη και ρευστή είναι η πολιτισμική ανέλιξη.⁸¹ Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη μας τη δήλωση του Λουκρήτιου στο πέμπτο βιβλίο, όπως διατυπώνεται παρακάτω, ότι ο κόσμος ως ολότητα είναι νέος και βρίσκεται σε διαδικασία διαρκούς ανάπτυξης υπονοείται ένα κλίμα αέναης ακμής και, συνεπώς, απομακρύνεται το σενάριο της απόλυτης καταστροφής που επέρχεται με την ασθένεια στο τέλος του έργου.⁸² Υπό την έννοια αυτή ο αναγνώστης δεν αναμένει την ολοκλήρωση του *DRN* με την περιγραφή του λοιμού, ενός λοιμού ο οποίος οδηγεί τα πάντα στον αφανισμό.

DRN, 5.330-331

verum, ut opinor, habet novitatem summa recensque 330

naturast mundi neque pridem exordia cepit.

Όμως, η αλήθεια είναι κατά τη δική μου γνώμη πως ο κόσμος είναι πρόσφατος και πως δεν είναι πολύς καιρός από τη δημιουργία του.

Να σημειώσουμε πως αναφορικά με τα όσα εξετάσαμε παραπάνω για την ιδέα της σταδιακής ανόδου μέχρι την τελική κορύφωση, αλλά και της φθοράς ως επακόλουθο ο Λουκρήτιος φαίνεται πως εν μέρει ανακαλεί τα λεγόμενά του στο 2^ο βιβλίο του έργου του. Συγκεκριμένα, θα αναφερθούμε στους καταληκτικούς στίχους του δεύτερου βιβλίου στους οποίους ο Nethercut⁸³, εντοπίζει μια βασική ομοιότητα μεταξύ των βιβλίων 2 και 5 που είναι ακριβώς η μνεία στη σταδιακή πρόοδο που προηγείται της τελικής στιγμής της ανάπτυξης. Ας μελετήσουμε στο σημείο αυτό, τους εν λόγω στίχους:

---

⁸⁰ Βλ. M. R. Gale 2007 (b), 60.

⁸¹ Βλ. M. R. Gale 1994 (b), 177.

⁸² Βλ. G. Kazantzidis 2017, 139 υπ. 9.

⁸³ Βλ. W. T. Nethercut 1967, 99.

DRN, 2.1122-1132

*nam quae cumque vides hilaro grandescere adauctu
paulatimque gradus aetatis scandere adultae,
plura sibi adsumunt quam de se corpora mittunt,
dum facile in venas cibus omnis inditur et dum 1125
non ita sunt late dispessa, ut multa remittant
et plus dispendi faciant quam vescitur aetas.
nam certe fluere atque recedere corpora rebus
multa manus dandum est; sed plura accedere debent,
donec alescendi summum tetigere cacumen. 1130
inde minutatim vires et robur adultum
frangit et in partem peiorem liquitur aetas.*

Γιατί αυτά τα οποία βλέπεις να μεγαλώνουν χαρούμενα και να ανεβαίνουν σιγά σιγά τα σκαλοπάτια της ωριμότητας, αφομοιώνουν στο κορμί τους περισσότερα στοιχεία από αυτά που αποβάλλουν όσο η τροφή διοχετεύεται χωρίς δυσκολία στις φλέβες και όσο τα πράγματα δεν είναι τόσο διεσταλμένα, ώστε να αποβάλλουν και να χάνουν περισσότερα (ενν. στοιχεία) από όσα χρειάζεται, για να τρέφεται η ζωή. Γιατί θα πρέπει να το δεχτείς πως είναι πλήθος τα σωματίδια που απομακρύνονται από τα πράγματα. Όμως, περισσότερα πρέπει να προστίθενται, ώσπου να φτάσουν τα πράγματα στο αποκορύφωμα της ανάπτυξης. Από εκείνη τη στιγμή η ηλικία φθείρει σιγά σιγά τις δυνάμεις και την ευρωστία της ωριμότητας και η ζωή κυλά στην παρακμή.

Ο Λουκρήτιος στο επιλογικό τμήμα του δεύτερου βιβλίου του έργου του, και πιο ειδικά στους στίχους που παραθέσαμε μόλις, αναφέρεται στην τελειοποίηση του έργου της φύσης. Περιγράφεται, δηλαδή, για όλα τα είδη η τελική ανάπτυξη (*summum cacumen*) της οποίας έχει προηγηθεί βαθμιαία (*paulatim*) πρόοδος. Είναι μάλιστα ενδιαφέρουσα κατά την περιγραφή της ανάπτυξης η χρήση της μεταφοράς για την ανοδική πορεία βήμα – βήμα στα σκαλοπάτια της ζωής η οποία απαντά για πρώτη φορά στον Λουκρήτιο.⁸⁴ Εν συνεχεία, ο

---

⁸⁴ Μετά τον Λουκρήτιο η εν λόγω μεταφορά για τη μετάβαση από το ένα σκαλοπάτι της ζωής στο επόμενο απαντά και σε άλλους συγγραφείς. Επί παραδείγματι, προβλ. Κικέρωνα, *Epistulae ad familiares*, 3, 11, 3: *nunc vero eo magis quod tanta penuria est in omni vel honoris vel*

Λουκρήτιος επισημαίνει πως τη στιγμή που η φύση διανύει την καλύτερή της φάση, αναχαιτίζει το έργο της, την ανάπτυξη (*hic natura suis refrenat viribus auctum*, 2.1121). Η επακόλουθη πτώση απαντά στους παρακάτω στίχους όπου γίνεται αναφορά στην ολοσχερή διάλυση των κόσμων, η οποία μάλιστα συμβαίνει βαθμηδόν (*paulatim*, 2.1173). Βέβαια, η διάλυση του κόσμου εξυπηρετεί την ανανέωση του σύμπαντος, αφού όλα θα πρέπει να αποκαθίστανται και να ανανεώνονται κατά τη δήλωση του Λουκρήτιου (*omnia debet enim cibus integrare novando / et fulcire cibus, <cibus> omnia sustentare*, 2.1146-1147). Τον ίδιο σκοπό υπηρετεί και ο λοιμός που συνιστά γεγονός ολικής καταστροφής, όπως έχουμε αναφέρει και σε προηγούμενο κεφάλαιο.⁸⁵

DRN, 2.1144-45

*Sic igitur magni quoque circum moenia mundi
expugnata dabunt labem putrisque ruinas; 1145*

Έτσι, λοιπόν, τα τείχη γύρω από τον απέραντο κόσμο θα καταρρεύσουν και θα γίνουν συντρίμια.

DRN, 2.1173-74

*nec tenet omnia paulatim tabescere et ire
ad capulum spatio aetatis defessa vetusto.*

Δεν καταλαβαίνει πως όλα σιγά σιγά φθίρονται και οδεύουν προς τον αφανισμό εξασθνημένα από την πολυκαιρία.

Οι στίχοι από το δεύτερο βιβλίο που αναφέρθηκαν θα μπορούσαν να αποτελέσουν ισχυρό επιχείρημα στην υποστήριξη της θέσης πως ο λοιμός είναι αναμενόμενος στο τέλος του έργου. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα που παρουσίασε ο Λουκρήτιος στο δεύτερο βιβλίο (σταδιακή πρόοδος- αποκορύφωμα ανάπτυξης- σταδιακή κατάρρευση) ο λοιμός είναι το

---

aetatis gradu (Μτφρ. αλλά ακόμα περισσότερο τώρα, διότι είναι τόσο μεγάλη η έλλειψη σε σε κάθε πόστο και σε κάθε σκαλοπάτι της ζωής). Βλ. C. Bailey 1947, 978.

⁸⁵ Βλ. H. S. Commager 1957, 111.

φυσικό απότοκο μιας φάσης ανάπτυξης, καθώς οδηγεί και αυτός στην ολική καταστροφή. Ωστόσο, ο αναγνώστης αιφνιδιάζεται με το λοιμό ως τέλος σε τέτοιο βαθμό, ώστε φαίνεται να λησμονεί το γεγονός πως τα πάντα έχουν παρακμή. Βομβαρδίζεται, δηλαδή, και εντυπωσιάζεται από όλα τα τεχνολογικά επιτεύγματα που του περιγράφει ο Λουκρήτιος στο 5^ο βιβλίο σε σημείο που να λησμονεί πως η τύχη όλων των πραγμάτων είναι ο θάνατος, ο οποίος πυροδοτεί την ανανέωση, την αποκατάσταση, δηλαδή, των παλαιών στοιχείων με νέα.⁸⁶

Το επιχείρημά μας πως ο λοιμός ως τέλος ξαφνιάζει τον αναγνώστη ενισχύεται περαιτέρω αν λάβουμε υπόψη μας την ίδια την εικόνα της Αθήνας στο 6^ο βιβλίο. Στους παρακάτω στίχους από το προοίμιο του εν λόγω βιβλίου ο Λουκρήτιος εξυμνεί την Αθήνα, την πόλη που γέννησε τον Επίκουρο:

DRN, 6.1-6

*Primae frugiparos fetus mortalibus aegris
dididerunt quondam praeclaro nomine Athenae
et recreaverunt vitam legesque rogarunt
et primae dederunt solacia dulcia vitae,
cum genuere virum tali cum corde repertum, 5
omnia veridico qui quondam ex ore profudit;*

Πρώτη η Αθήνα με το ένδοξο όνομα κάποτε μοίρασε στους βασανισμένους θνητούς τις σοδειές των καρπών και ανανέωσε τη ζωή και θέσπισε νόμους και πρώτη χάρισε τις γλυκιές παρηγοριές της ζωής, όταν γέννησε τον άνδρα τον προικισμένο με τέτοιο πνεύμα που από το στόμα του έβγαине η αλήθεια για όλα.

Όπως μαρτυρούν οι παραπάνω στίχοι την παρουσιάζει να βρίσκεται σε περίοδο ακμής που αγγίζει όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης ζωής, μια εικόνα που κατά τον Clay⁸⁷ απεικονίζει το υψηλότερο σημείο της πολιτισμικής προόδου, (*summum cacumen*, 5.1457) που σχολιάσαμε παραπάνω. Στον αντίποδα, στο τέλος του ίδιου βιβλίου αλλά και του έργου ευρύτερα η αθηναϊκή πόλη μαστιίζεται από

---

⁸⁶ Βλ. H. S. Commager 1957, 111.

⁸⁷ Βλ. D. Clay 2007, 43.

τον καταστροφικό λοιμό και υπόκειται στην παρακμή και την ολική κατάρρευση. Η κατάσταση από τη φονική ασθένεια είναι σε τέτοιο βαθμό τραγική, ώστε το αποτέλεσμα είναι η ερήμωση της πόλης από τους πολίτες.

DRN, 6. 1138-1140

Haec ratio quondam morborum et mortifer aestus

finibus in Cecropis funestos reddidit agros

vastavitque vias, exhausit civibus urbem. 1140

Τέτοια ήταν η λογική της ασθένειας και του φονικού καύσωνα που κάποτε έφερε το θάνατο στη γη του Κέκροπα και άδειασε τους δρόμους και ερήμωσε την πόλη από τους πολίτες.

Η αντίθεση που σχολιάζουμε ενισχύεται περαιτέρω με την ακόλουθη παρατήρηση. Ειδικότερα, η εικόνα των βασανισμένων θνητών (*mortalibus aegris*, 6.1.) τους οποίους παρηγόρησε η πόλη της Αθήνας με τις σοδειές που τους μοίρασε «κοιτά» το τέλος του ίδιου βιβλίου, όπου επανέρχεται η εικόνα των ανθρώπων (*aegris*, 6.1152) που υποφέρουν από το λοιμό. Οπωσδήποτε οι δύο εικόνες της Αθήνας είναι άκρας αντιθετικές μεταξύ τους, όπως διαπιστώνουμε και από τους παραπάνω στίχους, και σε καμία περίπτωση δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η πόλη ανοίγει το ίδιο βιβλίο το οποίο και ολοκληρώνει.⁸⁸ Κατά τον Farrell το ότι ο Λουκρήτιος εκκινεί το 6^ο βιβλίο υμνώντας την Αθήνα την οποία παρουσιάζει στο τέλος να βιώνει το θάνατο, φαίνεται να εξηγεί το τέλος του έργου.⁸⁹ Ωστόσο, θεωρώ πως η επιχειρηματολογία του Farrell στο σημείο αυτό είναι αδύναμη. Το τέλος του έργου κατά τη δική μου άποψη δε δικαιολογείται από τη στιγμή που ο Λουκρήτιος ευαγγελίζεται την υπέρβαση του φόβου του θανάτου. Βεβαίως είναι υπαρκτή η αντιστοιχία μεταξύ της αρχής και του τέλους του βιβλίου, αυτό, όμως, το οποίο είναι σαφές είναι πως το σενάριο της ολικής διάλυσης ολοένα και απομακρύνεται τη στιγμή που ο αναγνώστης έρχεται αντιμέτωπος με μια εικόνα της Αθήνας η οποία ουδεμία σχέση έχει με το θάνατο που βιώνει στο τέλος του

---

⁸⁸ Βλ. C. Bailey 1947, 1554.

⁸⁹ Βλ. J. Farrell 2007, 83.

DRN. Ωστόσο, η παρουσία στην αρχή και στο τέλος της ίδιας πόλης δεν αποτελεί ικανή συνθήκη, ώστε να θεωρήσουμε πως το τέλος ερμηνεύεται και επομένως παύει να είναι περίεργο στα μάτια του αναγνώστη. Συνεπώς, κλείνοντας το παρόν κεφάλαιο θεωρώ πως ο Λουκρήτιος σκόπιμα τοποθετεί το λοιμό στο τέλος του *DRN* προκειμένου να τον καταστήσει μη αναμενόμενο αλλά και τρομακτικό λόγω των φονικών του διαστάσεων. Επιπλέον, η εξύμνηση σε τέτοιο βαθμό της πόλης της Αθήνας καθιστά αναπόφευκτο το ξάφνιασμα του αναγνώστη ο οποίος αντικρίζει την Αθήνα να παραδίνεται ολοκληρωτικά στη λοιμική ασθένεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Το υψηλό (*sublime*) στο 6^ο βιβλίο του *DRN*

Περίληψη ενότητας

Η παρούσα ενότητα πραγματεύεται την έννοια του υψηλού (*sublime*) στο 6^ο βιβλίο του Λουκρήτιου και πιο ειδικά στο λοιμό που απαντά στο τέλος του *De rerum Natura*. Στην αρχή του κεφαλαίου εν είδει εισαγωγής θα αναφερθούμε στην έννοια αυτή και στη συνέχεια θα επισημάνουμε τους τρόπους μέσω των οποίων μπορεί να εντοπιστεί. Αυτό που κυρίως θα μας απασχολήσει είναι η ρητορική της μεγέθυνσης που αποτελεί απαραίτητη συνθήκη για την εμφάνιση του υψηλού. Για το λόγο αυτό, θα εστιάσουμε στον τρόπο με τον οποίο ο Λουκρήτιος περιγράφει τα ανθρώπινα σώματα ή τις μεταφορές που χρησιμοποιεί με αποτέλεσμα ο πόνος να τίθεται σε ένα πλαίσιο αυξημένων διαστάσεων και ταυτόχρονα τα σώματα που τον βιώνουν να παρουσιάζονται γιγαντωμένα. Έτσι, θα μελετήσουμε τα σώματα των Αθηναίων στον Λουκρήτιο σε σύγκριση με εκείνα του Θουκυδίδη, το οποίο θα μας οδηγήσει στη διαπίστωση πως δεν πρόκειται για απλές βιολογικές υπάρξεις, αλλά παρουσιάζονται ως υπερφυσικές οντότητες. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης θα παρατηρήσουμε πώς τα γιγαντωμένα αυτά σώματα αντανακλούν γεωλογικά φαινόμενα τεράστιων διαστάσεων στο 6^ο βιβλίο. Παράλληλα, θα μας απασχολήσει και το πώς αντανακλούν τις μορφές των μυθικών ηρώων που τιμωρούνται στον Κάτω Κόσμο στο 3^ο βιβλίο του *DRN*.

Θέμα της παρούσας ενότητας είναι το υψηλό εστιασμένο στο λοιμό στο τέλος του έργου. Προτού, ωστόσο, ξεκινήσουμε, κρίνουμε αναγκαία την αναφορά μας σε βασικά στοιχεία σχετιζόμενα με την έννοια που εξετάζουμε. Τι είναι, λοιπόν, το υψηλό (*sublime*);⁹⁰ Μπορούμε να το ορίσουμε; Ο Porter επιχειρώντας να ορίσει το *sublime* στο άρθρο του *Lucretius and the sublime* αναφέρει: “The sublime is to be found whenever a positive, material object is elevated to the status of an impossible Thing”.⁹¹

Σύμφωνα με τον ορισμό του Porter το *sublime* είναι διαχρονικά δύσκολο να οριστεί επακριβώς. Ωστόσο, μπορεί να εντοπιστεί στην περίπτωση που ένα υλικό αντικείμενο (*material object*) ανάγεται, ανυψώνεται, δηλαδή, μέσω της λογοτεχνίας, του λόγου, της απεικόνισης ή της τέχνης σε κάτι το οποίο είναι *impossible*. *Impossible* δεν είναι υπό την έννοια ότι περιγράφεται το υψηλό ως κάτι αδύνατο, αλλά αυτό που επί της ουσίας νοείται είναι η αδυναμία στην απόλυτη κατοχή και αντίληψή του από το εκάστοτε υποκείμενο, εν προκειμένω τον αναγνώστη. Αυτή η αδυναμία σύλληψης του υψηλού στον απόλυτο βαθμό είναι που δημιουργεί το αίσθημα του τρόμου, το οποίο συμπορεύεται με το δέος. Κατά τον Porter, δηλαδή, το *sublime* είναι αντικείμενο που καθίσταται ταυτόχρονα τρομακτικό και γοητευτικό. Γοητευτικό, βέβαια, δε θεωρείται με την έννοια ότι πρόκειται για μια εικόνα που τέρπει, αλλά προκαλεί δέος λόγω της υψηλής αισθητικής εμπειρίας που βιώνει το υποκείμενο.

Επίσης, αυτό που αξίζει να σημειώσουμε και το οποίο επισημαίνεται από τον Porter είναι πως το *sublime* είναι συνυφασμένο με την ατομική θεωρία (τα άτομα και το κενό συνέχουν τα πάντα) η οποία προξενεί τα απαραίτητα αισθήματα του φόβου και του δέους.⁹² Για παράδειγμα, το γεγονός ότι το κενό απειλεί τα πάντα γύρω μας με αφανισμό, το οποίο σημαίνει πως όλα έχουν ημερομηνία λήξης, γίνεται συχνά αντιληπτό μπροστά σε ένα σκηνικό συντέλειας του κόσμου που αποκαλύπτει τη θηριώδη δύναμη της φύσης. Αυτό φυσιολογικά προκαλεί φόβο στον αναγνώστη ο οποίος, όμως, καλείται να αναδειχθεί ανώτερος

---

⁹⁰ Το μόνο σωζόμενο έργο που αποτελεί πραγματεία για το *sublime* είναι το *Περί ὕψους* του Λογγίνου (πιθανή χρονολόγηση: 1^{ος} αι π.Χ.).

⁹¹ Βλ. J. I. Porter 2007, 168.

⁹² Βλ. J. I. Porter 2007, 168.

της φύσης και, επομένως, να θέλγεται από τα τεχνάσματά της ακόμα και εάν ισοδυναμούν με την απόλυτη καταστροφή. Ταυτόχρονα, η συνύπαρξη των δύο μη μετρήσιμων κλιμάκων (μικρόκοσμος και μακρόκοσμος) είναι δυνατό να οδηγήσει στην εμφάνιση του απείρως μικρού ως απείρως μεγάλου, το οποίο, επίσης, προξενεί τα ανωτέρω συναισθήματα. Αναφέρουμε για παράδειγμα το γεγονός ότι ο Λουκρήτιος πραγματεύεται στο 6^ο βιβλίο μεγαλειώδη φαινόμενα του μακρόκοσμου σε αντιδιαστολή με το ανθρώπινο σώμα το οποίο παρουσιάζεται, όπως θα δούμε, ως υπερβολικά μεγάλο. Αναφορικά με το κενό, επισημαίνουμε πως ένας εκ των τρόπων μέσω του οποίου εντοπίζεται το *sublime* είναι οι αναφορές στον ίδιο το θάνατο. Ο θάνατος λόγω του ότι αποτελεί το πλήρες κενό δεν μπορεί να καταστεί εύκολα αντιληπτός από την ανθρώπινη νόηση και λογική και, συνεπώς, καταλήγει να τρομάζει. Πιο άμεσα και χειροπιαστά το κενό απαντά σε εικόνες με άδειους χώρους ή χάσματα, όπου το αόρατο και άυλο ατομικό κενό γίνεται ορατό και προκαλεί δέος.

Όπως θα αναφέρουμε, το 6^ο βιβλίο βρήκει λέξεων δηλωτικών του κενού και του χάσματος. Στην περίπτωση αυτή απαντούν με ιδιαίτερη συχνότητα συγκεκριμένοι όροι, όπως επί παραδείγματι οι ακόλουθοι: *cava, cavernae, vacuum, fauces, foramina*.⁹³ Το ατομικό κενό μέσω των λέξεων αυτών εμφανίζεται σε απίστευτα μεγαλειώδη σκηνικά. Φαινόμενα, όπως οι σεισμοί, οι εκρήξεις ηφαιστειών, οι αχανείς σχηματισμοί συννέφων με κεραυνούς και αστραπές, οι κενοί χώροι πάνω αλλά και κάτω από την επιφάνεια της γης είναι ορισμένες μόνο από τις εικόνες που απαντούν στην εξέταση των ουράνιων και γήινων φυσικών φαινομένων. Παράλληλα, αυτό που καθίσταται αντιληπτό είναι η έννοια του μεγέθους με την οποία διαλέγεται συνεχώς ο Λουκρήτιος και η οποία συνιστά απαραίτητη συνθήκη για την παρουσία του *sublime*. Έτσι, αυτό το οποίο θα εξετάσουμε είναι ακριβώς το μεγεθυντικό αποτέλεσμα που δεν περιορίζεται μόνο στην περιγραφή των φυσικών φαινομένων του 6^{ου} βιβλίου, αλλά, όπως θα παρατηρήσουμε, επηρεάζει άμεσα και τη νόσο στο τέλος του έργου.

Ξεκινώντας, λοιπόν, θα εστιάσουμε στον τρόπο με τον οποίο περιγράφει ο Λουκρήτιος τα σώματα που νοσούν εξαιτίας του λοιμού, καθώς και τις μεταφορές

---

⁹³ Βλ. J. I. Porter 2007, 170.

που επιλέγει να χρησιμοποιήσει. Ο συγγραφέας, όπως έχουμε αναφέρει και σε προγενέστερο κεφάλαιο, ανάγει το λοιμό στο μακρινό μυθικό παρελθόν και τον απομακρύνει από την ιστορική πραγματικότητα του 430 π.Χ. (*Haec ratio quondam morborum et mortifer aestus / finibus in Cecropis funestos reddidit agros*, 6. 1138-39). Πληροφορεί τον αναγνώστη ευθύς εξαρχής πως η λοιμική ασθένεια οδήγησε στο μαζικό αφανισμό όλων ανεξαιρέτως (*vastavitque vias, exhausit civibus urbem*, 6.1140). Ενδιαφέρουσα είναι η εικόνα μέσω της οποίας ο μαζικός θάνατος παραλληλίζεται με κοπάδια ζώων που χάνονται μαζικά (*inde catervatim morbo mortique dabantur*, 6.1144). Αυτή η περιγραφή απουσιάζει από το θουκυδίδειο απόσπασμα, είναι, όμως, χαρακτηριστική για τον Λουκρήτιο, καθώς προσδίδει στο γεγονός τεράστιες διαστάσεις, όπως θα παρατηρήσουμε και στη συνέχεια. Η παρουσίαση της βασικής συμπτωματολογίας κατέχει την επόμενη θέση στην περιγραφή του Λουκρήτιου. Η εικόνα του λάρυγγα μέσω του οποίου εξέρχεται το αίμα και το φλέγμα (6.1147: *sudabant etiam fauces intrinsecus atrae sanguine*, 6.1188-89: *tenoia sputa minuta, croci contacta colore salsaque per fauces rauca vix edita tussi*), όπως έχουμε ήδη επισημάνει στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, ανακαλεί τη διαμέσου του κενού πορεία των ατόμων. Ταυτόχρονα, αξίζει να σημειώσουμε πως η λέξη *fauces* για το φάρυγγα η οποία έχει προηγουμένως χρησιμοποιηθεί για το ηφαιστειο της Αίτνας μέσω του οποίου εξέρχεται η καυτή λάβα, στα μάτια του αναγνώστη γιγαντώνει το λοιμό, ιδίως, όμως, τα σώματα των Αθηναίων. Εν προκειμένω, δηλαδή, ο ανθρώπινος φάρυγγας παραπέμπει στο φάρυγγα ενός ηφαιστείου, οπότε υπό την έννοια αυτή το σώμα λαμβάνει διαστάσεις κοσμικών φαινομένων. Παραμένοντας στο ίδιο πλαίσιο παραθέτουμε τους ακόλουθους στίχους που είναι χαρακτηριστικοί, καθώς σε αυτούς απαντούν ρήματα που επιλέγει ο Λουκρήτιος, προκειμένου να δηλωθεί η εντός του οργανισμού πορεία της νόσου.

DRN, 6.1151-53

*inde ubi per fauces pectus compleat et ipsum
morbida vis in cor⁹⁴ maestum confluxerat aegris*

---

⁹⁴ Το ουσιαστικό *cor* αποτελεί προϊόν παρερμηνείας της λέξης *καρδία* του Θουκυδίδη. Βλ. H. S. Commager 1957, 105-6.

Omnia tum vero vitae claustra lababant

Μετά από αυτό, όταν η δύναμη της ασθένειας είχε γεμίσει το στήθος μέσω του οισοφάγου και είχε πλημμυρίσει την πονεμένη καρδιά του ασθενούς, τότε πράγματι κατέρρεαν όλα τα ζωικά όργανα.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο αναφερθήκαμε στο γεγονός ότι τα ρήματα *complerat* και *confluxerat* δηλώνουν την κατάσταση της πληρότητας περισσότερο παρά την αμιγώς καθοδική τάση της νόσου, το οποίο δηλώνεται ρητά από τον Θουκυδίδη στη δική του περιγραφή της ασθένειας (*κατέβαινε ἐς τὰ στήθη ὁ πόνος μετὰ βηχὸς ἰσχυροῦ ... ἐπικατιόντος τοῦ νοσήματος, Ιστορίαι, 2.49*). Στο πλαίσιο της συζήτησής μας για τη μορφή των σωμάτων των Αθηναίων, θα προχωρήσουμε σε δύο ενδιαφέρουσες κατά τη γνώμη μου παρατηρήσεις. Πρώτον, η νόσος οδηγεί προοδευτικά από το γέμισμα και την πληρότητα (*complerat*) στην υπερφόρτωση και υπερχείλιση (*confluxerat*) του οργανισμού.⁹⁵ Δεύτερον, εξετάζοντας αναλυτικότερα την παρουσία των δύο ρημάτων (*compleo, confluo*) στο βιβλίο 6 διαπιστώνουμε πως χρησιμοποιούνται σε φυσικά φαινόμενα τεράστιων διαστάσεων πριν την αναφορά στα ανθρώπινα σώματα που νοσούν.

Ως προς το πρώτο ρήμα, το *compleo*, σημειώνουμε πως συνολικά εντοπίζεται 6 φορές στο 6^ο βιβλίο με τις 3 να αφορούν σε φυσικά κοσμικά φαινόμενα, όπως θα δούμε, ενώ οι υπόλοιπες 3 απαντούν κατά την περιγραφή του λοιμού. Αναλυτικότερα, το ρήμα *compleo* θα το συναντήσουμε κατά το φαινόμενο του κεραυνού, όπου περιγράφεται το γεγονός ότι τα σύννεφα έχοντας πυκνώσει στην ατμόσφαιρα γεμίζουν τους αχανείς θόλους του ουρανού (*liquisse et magnas caeli complesse cavernas, 6.252*). Με την ίδια σημασία της γέμισης του χάσματος της γης μέσω της ρίψης των ερειπίων της απαντά το ρήμα και στην περιγραφή των σεισμών (*idque suis confusa velit complere ruinis, 6.600*). Η τρίτη φορά εντοπίζεται στο ηφαίστειο της Αίτνας, αλλά εκεί η μνεία είναι στην αγωνία και το φόβο που κατακλύζουν τους ανθρώπους, καθώς αντικρύζουν τα μεγαλειώδη φαινόμενα

---

⁹⁵ Βλ. την εικόνα αντίστοιχης προοδευτικής αύξησης της θερμοότητας εντός του οργανισμού.

που μηχανεύεται η φύση (*cernentes pavida complebant pectora cura*, 6.645). Η μία εκ των τριών επόμενων αναφορών εντοπίζεται στο στίχο που συζητάμε τη συμπτωματολογία της ασθένειας. Οι άλλες δύο περιγράφουν την αταξία που επικρατούσε κατά τη στιγμή των μαζικών θανάτων των ανθρώπων και πιο ειδικά το γεγονός ότι τα ιερά ήταν μεστά από νεκρούς ανθρώπους, δηλαδή, από θάνατο (6.1262: *omnia complebant loca tecta que quo magis aestu*, 6.1275: *hospitibus loca quae complerant aedituentes*).

Ανάλογα συμβαίνει και με το ρήμα *confluo*, του επόμενου στίχου το οποίο εμφανίζεται εξίσου συχνά στο βιβλίο 6. Επί συνόλου 5 αναφορών θα το συναντήσουμε στο φαινόμενο του κεραυνού (*confluere ex ipso possunt elementa vaporis*, 6.312) και στη συζήτηση για το σταθερό όγκο της θάλασσας (*confluit, inde super terras redit agmine dulci*, 6.637) Από τη μελέτη μας μέχρι στιγμής διαπιστώνουμε πως ρήματα που επιλέγονται για την αναφορά στο λοιμό, ο Λουκρήτιος τα έχει χρησιμοποιήσει πρωτύτερα, για να αναφερθεί σε φαινόμενα της μακροκλίμακας (σεισμούς, εκρήξεις ηφαιστειών). Ανάλογο αποτέλεσμα επιθυμεί να πετύχει ο συγγραφέας και μέσω μεταφορών, όπως θα εξετάσουμε ακολούθως.

Συγκεκριμένα, ο Λουκρήτιος επιλέγει στην περιγραφή της συμπτωματολογίας της νόσου λέξεις ή φράσεις όπως: *animi interpret* (6. 1149), *cor maestum* (6.1152), καθώς και το *anxius angor*⁹⁶ που απαντά στους παρακάτω στίχους.

DRN, 6.1156-58

*atque animi prorsum <tun> vires totius, omne
languibat corpus leti iam limine in ipso.
intolerabilibusque malis erat anxius angor*

Και τότε ολοταχώς όλες οι δυνάμεις του νου και ολόκληρο το σώμα ατονούσαν στο ίδιο ακριβώς κατώφλι του θανάτου. Και μια βασανιστική αγωνία υπήρχε στους ανυπόφορους πόνους.

---

⁹⁶ Για τη χρήση της φράσης *anxius angor* κατά την περιγραφή των μυθικών μορφών στον Κάτω Κόσμο και πιο ειδικά του Τιτυού, όπως θα αναφερθεί παρακάτω στο παρόν κεφάλαιο πρβλ. DRN, 3. 993: *quem volucres lacerant atque exest anxius angor*.

Αναφορικά με το *anxius angor* να σημειώσουμε πως πρόκειται επί της ουσίας για ασυνήθιστη φράση με μεταφορική χροιά που εφαρμόζεται εν προκειμένω σε σωματικό πόνο και αποτελεί προσθήκη του Λουκρήτιου επί του κειμένου του Θουκυδίδη.⁹⁷ Η φράση αυτή, όπως και οι παραπάνω που αναφέρθηκαν, κατά τον Commager είναι επιλεγμένη και σκόπιμα τοποθετημένη από τον Λουκρήτιο, προκειμένου να προσδώσει ψυχολογική διάσταση στην ασθένεια. Με τη χρήση λέξεων χρωματισμένων μεταφορικά αποκλίνει από τον αυστηρά κλινικό τρόπο παρουσίασης του λοιμού από τον Θουκυδίδη.⁹⁸ Έτσι, παρότι φθάνοντας στο λοιμό ο Λουκρήτιος έχει θεωρητικά περιορίσει τη μεταφορική χρήση της γλώσσας, συχνά εμφανίζονται στο προσκήνιο μεταφορές τέτοιου είδους ή εκτεταμένες αναλογίες. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί σε μία διαπίστωση που έχουμε επισημάνει και σε άλλο σημείο στην παρούσα εργασία, ότι, δηλαδή, η μεταφορά διαπλέκεται συχνά με την κυριολεξία σε βαθμό που τα όρια να μην είναι πάντα ευδιάκριτα.

Ενδιαφέρουσα και χαρακτηριστική είναι η αναλογία του εσωτερικού του οργανισμού με καμίνι, η οποία εντείνει, όπως θα εξηγήσουμε το μεγεθυντικό αποτέλεσμα της περιγραφής. Στην αναλογία αυτή, που αποτελεί προσθήκη του Λουκρήτιου επί του κειμένου του Θουκυδίδη, οδηγούμαστε ύστερα από την προοδευτική φλόγωση του οργανισμού.⁹⁹

DRN, 6.1166-1169

*et simul ulceribus quasi inustis omne rubere
corpus, ut est per membra sacer dum diditur ignis.
intima pars hominum vero flagrabat ad ossa,
flagrabat stomacho flamma ut fornacibus intus.*

Και την ίδια στιγμή το σώμα ήταν όλο κόκκινο με ελκώδη εγκαύματα, όπως όταν η ιερή φωτιά (ενν. ερυσίπελας) απλώνεται στα μέλη. Το εσωτερικό μέρος των

---

⁹⁷ Βλ. H. S. Commager 1957, 105-7.

⁹⁸ Βλ. α) H. S. Commager 1957, 111 και β) G. Kazantzidis 2017, 159-160.

⁹⁹ Βλ. G. Kazantzidis 2017, 162.

ανθρώπων καιγόταν μέχρι τα κόκκαλα και στο στομάχι φούντωνε η φλόγα, όπως εσωτερικά το καμίνι.

Η φλόγα της επιδερμίδας και η ερυθρότητα παρομοιάζονται με το ερυσίπελας (*sacer ignis*),¹⁰⁰ μια δερματική ασθένεια γνωστή στα ιατρικά κείμενα ότι προκαλεί ερυθρότητα. Το αποκορύφωμα της φλόγωσης του εσωτερικού του οργανισμού γίνεται αντιληπτό μέσω του παραλληλισμού με καμίνι (*ut fornacibus intus*). Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τα περιβάλλοντα στα οποία απαντά η λέξη *fornacibus*, η οποία επιλέγεται εδώ για την αναφορά στο στομάχι ως καμίνι. Αναλυτικότερα, να σημειώσουμε πως η λέξη εμφανίζεται μόνο στο 6^ο βιβλίο στην πραγμάτευση των φυσικών φαινομένων (ουράνιων και γήινων). Έτσι, θα τη συναντήσουμε στην περίπτωση του κεραυνού στη φράση *ut calidis candens ferrum e fornacibus olim* (6.148), στην έκρηξη του ηφαιστείου της Αίτνας (6.680-81: *Nunc tamen illa modis quibus inrita ta repente / flamma foras vastis Aetnae fornacibus efflet*), καθώς και στο φαινόμενο της αστραπής στον ακόλουθο στίχο: *multa rotantque caevis flammam fornacibus intus* (6.202). Αυτό που καθίσταται αντιληπτό είναι το γεγονός ότι η λέξη *fornax* απαντά σε περιπτώσεις κατά τις οποίες εξετάζονται φαινόμενα υψηλής κλίμακας. Συνεπώς, η επιλογή της ίδιας λέξης για την αναφορά στο ανθρώπινο σώμα που φλέγεται εξαιτίας της νόσου, μας οδηγεί εύλογα στο συμπέρασμα πως με τον τρόπο αυτό ο Λουκρήτιος κατορθώνει να γιγαντώσει το σώμα το οποίο λαμβάνει υπέρογκες διαστάσεις.

Το ίδιο μεγεθυντικό αποτέλεσμα, όπως θα δούμε, επιτυγχάνεται και με την περιγραφή στους ακόλουθους στίχους των Αθηναίων, θυμάτων του λοιμού να ρίχνονται στα κρύα πηγάδια, προκειμένου να ξεδιψάσουν.

DRN, 6. 1172-5

*in fluvios partim gelidos ardentia morbo
membra dabant nudum iacientes corpus in undas.
multi praecipites nymphis putealibus alte
inciderunt ipso venientes ore patente 1175*

---

¹⁰⁰ Για την αναφορά στο ερυσίπελας ως *sacer ignis* πρβλ. Βιογ. Γεωργικά 3.566: *tempore contactos artus sacer ignis edebat*.

Έριχναν στα παγωμένα ποτάμια τα φλογισμένα από την ασθένεια μέλη τους, καθώς έπεφταν με γυμνό σώμα στα νερά. Πολλοί έπεφταν στα παγωμένα νερά των πηγαδιών με το κεφάλι ψηλά και το στόμα ανοιχτό.

Την εικόνα που περιγράψαμε μόλις αξιοποιεί ο Λουκρήτιος αντλημένη από τον Θουκυδίδη. Η περιγραφή του ελληνικού πρωτοτύπου στο σημείο αυτό έχει ως εξής.

Ιστορίαι, 2. 49, 5

ἦδιστα τε ἂν ἐς ὕδωρ ψυχρὸν σφᾶς αὐτοὺς ῥίπτειν. καὶ πολλοὶ τοῦτο τῶν ἡμελημένων ἀνθρώπων καὶ ἔδρασαν ἐς φρέατα, τῇ δίψῃ ἀπαύστῳ ξυνεχόμενοι· καὶ ἐν τῷ ὁμοίῳ καθεισθῆκει τό τε πλέον καὶ ἔλασσον ποτόν.

Η διαφορά των δυο συγγραφέων είναι πως ο Λουκρήτιος προβαίνει σε δύο προσθήκες, τις οποίες θα αναφέρουμε, ώστε να προσδώσει μεγαλύτερη ένταση στην περιγραφή και κυρίως να μεγαλοποιήσει το πρόβλημα της δίψας. Αναλυτικότερα, η ρίψη των Αθηναίων ασθενών από ύψος (*alte*) ιδωμένη σε συνδυασμό με την αναφορά στο ότι ρίχνονταν στα ποτάμια χάσκοντας, με ορθάνοιχτο, δηλαδή, στόμα, καθιστούν πιο παραστατική την εικόνα της έντονης επιθυμίας για νερό (6.1172-75). Για την αναφορά στο άνοιγμα του στόματος των Αθηναίων (*ore patente*),¹⁰¹ καθώς και για την περιγραφή λίγους στίχους παρακάτω των ματιών τους που είναι γουρλωμένα (*quippe patentia cum totiens ardentia morbis / lumina versarent oculorum expertia somno*, 6.1180-81), χρησιμοποιούνται τύποι προερχόμενοι από το ίδιο ρήμα (*pateo*). Το τεράστιο άνοιγμα στο στόμα και τα μάτια αντίστοιχα παραπέμπει σε γεωλογικά φαινόμενα του 6^{ου} βιβλίου. Συγκεκριμένα, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε πως το εν λόγω ρήμα πέραν της αναφοράς που εξετάζουμε εδώ, εντοπίζεται 3 ακόμα φορές¹⁰² επί συνόλου 5 χρήσεων στο 6^ο βιβλίο για την περιγραφή καταστροφικών ανοιγμάτων κοσμικών διαστάσεων. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση που αξίζει να σημειώσουμε είναι

---

¹⁰¹ Είναι άπαξ λεγόμενο στο λατινικό *corpus*.

¹⁰² Πρβλ. *DRN*, 6.450, 6.468 και 6.1001.

του ουράνιου ανεμοστρόβιλου, του λεγόμενου προηστήρα (*prospectu maris in magno caeloque patenti*, 6.450), όπου γίνεται αναφορά στην απεραντοσύνη του ουρανού. Ταυτόχρονα, το *ore patente* ανακαλεί το τεράστιο χάος του θανάτου *vasto hiatus* (*haut igitur leti praecclusa est ianua caelo / nec soli terraeque neque altis aequoris undis, / sed patet immani et vasto respectat hiatus*, 5.373-75) που πρόκειται να καταβροχθίσει ολάκερο τον κόσμο κατά τη στιγμή της διάλυσής του.¹⁰³ Παράλληλα, η έντονη βιολογική δίψα που εκδήλωναν οι Αθηναίοι παραπέμπει στο 3^ο βιβλίο στην περιγραφή ενός άλλου είδους δίψας, της μεταφορικής που αναφέρεται στον πόθο για ζωή (*et sitis aequa tenet vitae semper hiantis*, 3.1084). Σε αμφότερες τις περιπτώσεις οι άνθρωποι χάσκουν μένουν, δηλαδή, με το στόμα ορθάνοιχτο λόγω του ότι η δίψα τους είναι ισχυρή και παραμένει ακατάσβεστη.

Ως προς την αδυναμία των ασθενών να βρουν ίαση από τη δίψα που τους ταλαιπωρεί σημειώνουμε πως πρόκειται για κοινό τόπο στους δύο συγγραφείς. Όμως, λόγω του ότι ο Λουκρήτιος έχει στη δική του περιγραφή γιγαντώσει το πρόβλημα, όπως επισημάνθηκε, θα μπορούσαμε να το εξετάσουμε παράλληλα με την εικόνα του Ερυσίχθωνα στον Καλλίμαχο.¹⁰⁴

Ὕμνος εἰς Δῆμητρα, 6. 87-90

ἐνδόμυχος δῆπειτα πανάμερος εἰλαπιναστάς
ἦσθιε μυρία πάντα· κακὰ δ' ἐξάλλετο γαστήρ
αἰεὶ μᾶλλον ἔδοντι, τὰ δ' ἐς βυθὸν οἶα θαλάσσης
ἀλεμάτας ἀχάριστα κατέρρειεν εἶδατα πάντα. 90

Συγκεκριμένα, ο ελληνιστικός ποιητής παρουσιάζει το γίγαντα Ερυσίχθωνα όντας τραυματισμένος να καταβροχθίζει υπερβολικές ποσότητες φαγητού, όπως οι Αθηναίοι στο λοιμό καταναλώνουν τεράστιες ποσότητες νερού.¹⁰⁵ Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι Αθηναίοι

¹⁰³ Βλ. G. Kazantzidis 2018 (a), 95.

¹⁰⁴ Βλ. G. Kazantzidis 2018 (a), 95.

¹⁰⁵ Η αναφορά στην πρόσληψη άφθονου νερού υπενθυμίζει την εικόνα κατά την οποία ο Λουκρήτιος υπόσχεται στον Μέμμιο κατά την εκκίνηση του έργου τεράστιες ποσότητες νερού από μεγάλες πηγές που πληρώνουν το στήθος (*DRN*, 1.412: *usque adeo largos haustus e fontibus magnis*). Βλ. G. Kazantzidis 2018 (a), 95.

παρουσιάζονται στον Λουκρήτιο γιγαντωμένοι, όπως ο Ερυσίχθων στον Καλλίμαχο. Ταυτόχρονα, το μεγάλο άνοιγμα στο στόμα (6. 1175) και στα μάτια (6.1180) παραπέμπει στα προσώπια της αρχαίας κωμωδίας, όπου τα χαρακτηριστικά ήταν υπερβολικά μεγάλα και παραμορφωμένα, ώστε να δημιουργείται κωμικό αποτέλεσμα.

Σε αυτό το σημείο της ενότητας θα αναφερθούμε σε τρία μυθικά πρόσωπα στον Τάνταλο, τον Τιτύο και τον Σίσυφο που εμφανίζονται στο 3^ο βιβλίο του *DRN* και αξιοποιούνται από τον Λουκρήτιο αλληγορικά, ώστε να αναπαραστήσουν τρεις διαφορετικούς τύπους ανθρώπων.¹⁰⁶ Αναλυτικότερα, ο Τάνταλος, η πρώτη μυθική φιγούρα που θα εξετάσουμε, συμβολίζει τον άνθρωπο που κυριεύεται από φόβο για τους θεούς, αλλά και για τις απρόβλεπτες μεταβολές της τύχης. Με παρόμοιο τρόπο ο Τιτύος χρησιμοποιείται αλληγορικά για τον άνθρωπο που έχει καταληφθεί από έρωτα ή κάποιο άλλο πάθος και ο Σίσυφος αποτελεί σύμβολο για εκείνον που φιλοδοξεί μάταια να ασχοληθεί με την πολιτική. Σκοπός μας είναι μέσω της μελέτης του τρόπου περιγραφής αυτών των μορφών να παρατηρήσουμε πώς αντανakλούν τα σώματα των Αθηναίων στο λοιμό τα μυθικά αυτά πρόσωπα. Παρακάτω ακολουθεί το απόσπασμα που αναφέρεται στην πρώτη μυθική φιγούρα, τον Τάνταλο.

DRN, 3.980-83

nec miser inpendens magnum timet aëre saxum 980

Tantalus, ut famast, cassa formidine torpens;

sed magis in vita divom metus urget inanis

mortalis casumque timent quem cuique ferat fors.

Ούτε υπάρχει κανένας Τάνταλος που να παραλύει ο δύστυχος από τον παράλογο τρόπο για τον πελώριο βράχο που αιωρείται. Αλλά περισσότερο στη ζωή κατακυριεύονται οι θνητοί από τον ματαιόδοξο φόβο για τους θεούς και ανησυχούν τι θα φέρει η τύχη.

---

¹⁰⁶ Βλ. C. Bailey 1947, 1157.

Στους στίχους αυτούς απεικονίζεται ο Τάνταλος να ταλαιπωρείται από την τιμωρία που του επιβλήθηκε που ήταν ακριβώς η παρουσία ενός πελώριου αιωρούμενου βράχου πάνω από το κεφάλι του με κίνδυνο να τον ισοπεδώσει,¹⁰⁷ καθώς σύμφωνα με τη μυθολογία στέρησε από τους θεούς το νέκταρ και την αμβροσία. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε πως η εικόνα του αιωρούμενου βράχου ανακαλεί την εικόνα της θρησκείας στο πρώτο βιβλίο.¹⁰⁸ Συγκεκριμένα, όπως ο βράχος απειλεί να σκοτώσει τον Τάνταλο, παρόμοια και η θρησκεία προβάλλει απειλητική στους ανθρώπους υπό την έννοια ότι λειτουργεί, όπως ο βράχος για τον Τάνταλο.

DRN, 1.62-65

*Humana ante oculos foede cum vita iaceret
in terris oppressa gravi sub religione,
quae caput a caeli regionibus ostendebat
horribili super aspectu mortalibus instans 65*

Η ανθρώπινη ζωή ταπεινωμένη μπροστά στα μάτια όλων σερνόταν στη γη, πλακωμένη από το βάρος της θρησκείας η οποία από τα ουράνια προβάλλε την φοβερή της όψη απειλώντας τους θνητούς.

Σύμφωνα με την πιο γνωστή εκδοχή του μύθου που απαντά στον Όμηρο, (Οδύσσεια, λ. 562-592) ο Τάνταλος βρίσκεται κατ' εντολή των θεών σε ένα λάκκο με νερό, κάτω από δέντρα. Τόσο η δίψα όσο και η πείνα του παραμένουν άσβεστες, αφού το φαγητό μέσω των κλωναριών των δέντρων, αλλά και το νερό καθίστανται δυσπρόσιτα. Τα μεν κλωνάρια ανέρχονται σε μεγάλο ύψος, το δε νερό εξαφανίζεται, οπότε ο Τάνταλος επιχειρεί να τα προσεγγίσει. Εάν λάβουμε υπόψη μας την εκδοχή αυτή και την παραλληλίσουμε με την περιγραφή του Λουκρήτιου, αντιλαμβανόμαστε πως η εικόνα στο *DRN* είναι πιο σκληρή και απειλητική για τον Τάνταλο.

---

¹⁰⁷ Πρβλ. Βιργ. *Αινειάδα*, 6.602-3: *quos super atra silix iam iam lapsura cadentique / imminet adsimilis* (Μτφρ.: πάνω από τους οποίους (ενν. τους Λαπίθες) κρέμεται μαύρος βράχος που από στιγμή σε στιγμή πρόκειται να γλιστρήσει και μοιάζει σαν να πέφτει).

¹⁰⁸ Βλ. E. J. Kenney 1971, 210.

Η επόμενη μορφή που παρουσιάζει ο Λουκρήτιος είναι του Τιτυού και εκτείνεται στους παρακάτω στίχους.

DRN, 3.984-994

*nec Tityon volucres ineunt Acherunte iacentem
nec quod sub magno scrutentur pectore quicquam 985
perpetuam aetatem possunt reperire profecto.
quam libet immani proiectu corporis exstet,
qui non sola novem dispessis iugera membris
optineat, sed qui terrai totius orbem,
non tamen aeternum poterit perferre dolorem 990
nec praeberere cibum proprio de corpore semper.
sed Tityos nobis hic est, in amore iacentem
quem volucres lacerant atque exest anxius angor
aut alia quavis scindunt cuppedine curae.*

Ούτε κατασπαράζουν τα όρνια τον Τιτυό ξαπλωμένο στον Αχέροντα, ούτε θα μπορούσαν αιώνια να βρίσκουν τροφή μπιήγοντας τα νύχια στο μεγάλο του στήθος. Όσο τεράστια και αν απλωνόταν το σώμα του, το οποίο όχι μόνο εννέα πλέθρα αλλά εκτεινόταν σε όλη τη γη, ούτε τότε θα μπορούσε (ενν. ο Τιτυός) να υποφέρει τους αιώνιους πόνους, ούτε να δίνει για πάντα τροφή από το σώμα του. Ο Τιτυός, όμως, είναι εδώ ανάμεσά μας που έχει σωριαστεί καταγής χτυπημένος από έρωτα και τα όρνια τον ξεσκίζουν ή εκείνος που τον κατατρώγει το άγχος ή από κάποιο άλλο πάθος τον τυραννούν οι έγνοιες.

Ο Τιτυός κατά τη μυθολογία ήταν γίγαντας, γιός της Γαίας ο οποίος λόγω του ότι επιτέθηκε στην Λητώ καταδικάστηκε να βρίσκεται τεντωμένος σε μήκος εννέα πλέθρων στον Κάτω Κόσμο την ίδια στιγμή που δύο γύπες¹⁰⁹ του κατασπαράζουν ακατάπαυστα το ήπαρ. Η τιμωρία του περιγράφεται και από τον Όμηρο τον οποίο ο Λουκρήτιος ακολουθεί στενά.¹¹⁰ Όπως σημειώνει ο Bailey, όλοι

---

¹⁰⁹ Ο Λουκρήτιος γενικοποιεί την αλληγορία και ως όρνια στη ζωή των ανθρώπων θεωρεί τις έγνοιες που λειτουργούν ως τροχοπέδη στην επίτευξη της ψυχικής αταραξίας. Βλ. E. J. Kenney 1971, 212.

¹¹⁰ Βλ. C. Bailey 1947, 1160.

οι ποιητές αναφέρουν πως το σώμα του Τιτυού οριζοντίως καλύπτει την έκταση των εννέα πλέθρων, το οποίο τονίζει το ιδιαίτερα τεράστιο μέγεθός του.¹¹¹ Βέβαια, ο Λουκρήτιος, προκειμένου να γιγαντώσει τον πόνο που συνοδεύει την ανυπόφορη τιμωρία του ισχυρίζεται πως ακόμα και αν το σώμα του εκτεινόταν σε ολάκερη τη γη, ούτε τότε θα ήταν δυνατό να υπομείνει τους αιώνιους πόνους. Η οριζόντια θέση η οποία υποδηλώνει το μέγεθος είναι εικόνα που απαντά και στον Βιργίλιο για την αναφορά στον Κέρβερο. Πιο ειδικά, στο 6^ο βιβλίο της *Αινειάδας*, καθώς η Σίβυλλα εισέρχεται στον Κάτω Κόσμο μαζί με τον Αινεία συναντά τον σκύλο-φύλακα του Άδη ξαπλωμένο. Η περιγραφή στο σημείο αυτό είναι παραστατική, καθώς ο Κέρβερος σύμφωνα με το κείμενο παρουσιάζεται να εκτείνεται σε όλη τη σπηλιά (*Αινειάδα*, 6. 423: *fusus humi totoque ingens extenditur antro*). Η εικόνα αυτή, βέβαια, στον Βιργίλιο εντείνεται περαιτέρω και μέσω της χρήσης επιθέτων (επί παραδείγματι *ingens*, 6.417) ή του χιαστού σχήματος (*ingens - immanis, immania - ingens*).¹¹² Στον Λουκρήτιο, δηλαδή, βάσει των όσων αναφέρθηκαν ο Τιτύος καταλήγει να περιγράφεται ως τέρας, όπως τερατώδης είναι και η μορφή του Κέρβερου στον Βιργίλιο. Στο πλαίσιο αυτό απαντά η φράση *anxius angor*,¹¹³ η οποία επαναλαμβάνεται στο λοιμό στο τέλος του έργου. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις το περιβάλλον είναι ίδιο, ο θάνατος.¹¹⁴ Συγκεκριμένα,

¹¹¹ Βλ. C. Bailey 1947, 1161. Πρβλ. Βιργ. *Αινειάδα*, 6. 595-600: *nec non et Tityon, Terrae omniparentis alumnus / cernere erat, per tota nouem cui iugera corpus / porrigitur, rostroque immanis uultur obunco / immortale iecur tondens fecundaque poenis / uiscera rimaturque epulis habitatque sub alto / pectore, nec fibris requies datur ulla renatis*. (Μτφρ.: Μπορούσε να διακρίνει και τον Τιτύο, θρέμμα της Γης, της μητέρας όλων, που το σώμα του είναι απλωμένο σε εννέα ολόκληρα πλέθρα και γύπας τεράστιος κατασπαράζοντας με το γαμψό του ράμφος το αθάνατο συκώτι και τα άφθονα σπλάχνα εξαιτίας της ποινης αναμοχλεύει για τροφή και κατοικεί κάτω από το βαθύ στήθος, χωρίς να δίνεται ανάπαυλα στις ανανεωμένες ίνες).

¹¹² Βλ. α) Βιργ. *Αινειάδα* 6. 417-423: *Cerberus haec ingens latratu regna trifauci / personat aduerso recubans immanis in antro / cui uates horrere uidens iam colla colubris / melle soporatam et medicatis frugibus offam / obicit. ille fame rabida tria guttura pandens / corripit obiectam, atque immania terga resoluit / fusus humi totoque ingens extenditur antro*. (Μτφρ.: Ο μεγάλος Κέρβερος ξαπλωμένος ανάσκελα, τεράστιος στην απέναντι σπηλιά κάνει τα ανάκτορα να αντηχούν από το τρίστομο γάβγισμά του. Η μάντισσα βλέποντας πια τους λαιμούς του να ανατριχιάζουν από φίδια του ρίχνει ζυμάρι υπνωτικό από μέλι και φαρμακερούς καρπούς. Εκείνος ανοίγοντας τα τρία λαρύγγια του με λυσσαλέα πείνα αρπάζει το ριγμένο και αφού χύθηκε στο χώμα παρέλυσε τα τεράστια νώτα του και ξαπλώθηκε τεράστιος μέσα σε όλη τη σπηλιά.) β) R. G. Austin 2005, 270-273 και γ) N. Horsfall 2013, 317.

¹¹³ Βλ. C. Bailey 1947, 1161.

¹¹⁴ Βλ. C. Segal 1990, 153.

η φράση απαντά στο λοιμό ο οποίος οδηγεί στον όλεθρο, αλλά και στο 3^ο βιβλίο όπου η αναφορά είναι στον Τιτύο η καταδίκη είναι αιώνια στον Κάτω Κόσμο. Εδώ η φράση αναφέρεται στο μυθολογικό σύμβολο του ανθρώπου που έχει κυριευθεί από το πάθος του έρωτα. Είναι φορτισμένη ψυχολογικά και αναφέρεται στην επιθυμία (*cupido*) η οποία μαζί με το φόβο (*metus*)¹¹⁵ λειτουργεί ως τροχοπέδη στην απόκτηση της επικούρειας αταραξίας.¹¹⁶ Η τρίτη μυθική μορφή που απασχολεί τον Λουκρήτιο εκτείνεται στους παρακάτω στίχους και αφορά στον Σίσυφο.

DRN, 3.995-1002

Sisyphus in vita quoque nobis ante oculos est, 995

qui petere a populo fascis saevasque secures

imbibit et semper victus tristisque recedit.

nam petere imperium, quod inanest nec datur umquam,

atque in eo semper durum sufferre laborem,

hoc est adverso nixantem trudere monte 1000

saxum, quod tamen <e> summo iam vertice rusum

volvitur et plani raptim petit aequora campi.

Στη ζωή μπροστά στα μάτια μας είναι και ο Σίσυφος, ο οποίος ζητά από το λαό τα εμβλήματα και τις ράβδους της εξουσίας, και πάντα ηττημένος και λυπημένος υποχωρεί. Γιατί το να ζητά κανείς εξουσία, πράγμα το οποίο είναι μάταιο και δεν αποκτιέται ποτέ, και για το οποίο πάντα μάταια κοπιάζει είναι όμοιο με το να σπρώχνει με κόπο ψηλά στο βουνό το βράχο, τον οποίο μόλις φθάσει στην κορυφή γρήγορα κυλά πίσω και αναζητά τη μεγάλη έκταση της πεδιάδας.

Η τιμωρία που έλαβε ο Σίσυφος αποτυπώνεται και στην περίπτωση αυτή στην *Οδύσσεια* του Ομήρου.¹¹⁷ Όπως ο βράχος τον οποίο ο Σίσυφος μεταφέρει στην κορυφή του βουνού χωρίς, όμως, αποτέλεσμα, αφού η άφιξη στην κορυφή σημαίνει την κατρακύλα του βράχου στην πεδιάδα, παρόμοια και ο αποτυχημένος

---

¹¹⁵ Για την επιθυμία και το φόβο να απαντούν μαζί (πρβλ. α) *DRN, 6.25: cupido atque timor* και β) *DRN, 3.903: angora metuque*.

¹¹⁶ Βλ. H. S. Commager 1957, 106.

¹¹⁷ Βλ. α) Ομήρου, *Οδύσσεια*, λ. 593-600 και β) Βλ. C. Bailey 1947, 1160.

πολιτικός επιχειρεί ύστερα από την αποτυχημένη προσπάθεια να διεκδικήσει ξανά την εκλογή του. Ωστόσο, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε το λεξιλόγιο περί του πόνου και της δυσφορίας που αντιμετωπίζει ο Σίσυφος στην επιτέλεση της επιβληθείσας τιμωρίας. Χαρακτηριστική είναι η φράση *durum sufferer laborem* ή ο τύπος *nixantem* (ρ. *nitor*) που δηλώνει τον έντονο κόπο, ο οποίος υπερβαίνει τα ανθρώπινα όρια. Ως προς τον ρηματικό τύπο που αναφέραμε μόλις να σημειωθεί πως απαντά μόνο στον Λουκρήτιο και χρησιμοποιείται στο σημείο αυτό εμφατικά.¹¹⁸

Ολοκληρώνοντας την παρούσα ενότητα, είναι σημαντικό να επισημάνουμε πως ο Λουκρήτιος παρουσιάζει σχεδόν εμμονική σχέση με την έννοια του μεγέθους. Αυτό καθίσταται σαφές χάρη στην τοποθέτηση του λοιμού εντός ενός πλαισίου περιγραφής και συζήτησης φαινομένων κοσμικών διαστάσεων. Τα σώματα, επομένως, των Αθηναίων στο λοιμό δεν είναι οι απλές βιολογικές οντότητες που απαντούν στον Θουκυδίδη, αλλά επί της ουσίας είναι σώματα που μοιράζονται υπερφυσικές ιδιότητες.

Το γιγαντωμένο αποτέλεσμα που συνδέεται άρρηκτα με το υψηλό ευοδώνεται μέσω της γλώσσας που επιλέγεται, προκειμένου να καταστήσει ο Λουκρήτιος το τέλος, ένα τέλος επικών διαστάσεων, που θα προξενεί φόβο αλλά και δέος στα μάτια του αναγνώστη. Έτσι, αντλώντας στοιχεία από τον Θουκυδίδη καθιστά την ασθένεια σπαρακτική, με πόνο που ξεπερνά τις ανθρώπινες δυνατότητες. Ταυτόχρονα, η σύνδεση των Αθηναίων, θυμάτων του λοιμού με τις μυθικές φιγούρες στο 3^ο βιβλίο ενδυναμώνει το επιχείρημά μας σχετικά με την παρουσίαση των σωμάτων στο λοιμό ως γιγαντωμένων υπάρξεων. Τέλος, να τονίσουμε αυτό το οποίο σημειώνει η Monica Gale, ότι, δηλαδή, η βασική διαφορά μεταξύ του Θουκυδίδη και του Λουκρήτιου, είναι ακριβώς ότι ο πρώτος συγγραφέας αντιμετωπίζει το λοιμό ως ιστορικό γεγονός που ενέσκηψε στην Αθήνα κατά το 430 π.Χ., ενώ ο δεύτερος τοποθετεί την ασθένεια εντός ενός άλλου και μυθολογικού πλαισίου.¹¹⁹ Υπό την έννοια αυτή δικαιολογείται το

---

¹¹⁸ Βλ. E. J. Kenney 1971, 213.

¹¹⁹ Βλ. M. R. Gale 1994 (a), 225.

υψηλό αισθητικά αποτέλεσμα που προσφέρει στον αναγνώστη η περιγραφή του
λοιμού στον Λουκρήτιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Το προβληματικό τέλος του *DRN* και η σύνδεση με την *Ιλιάδα*

Περίληψη ενότητας

Η ενότητα αυτή μελετά το τέλος του *DRN* εστιάζοντας στους στίχους με τους οποίους ολοκληρώνεται το έργο, σε σχέση με το τέλος της *Ιλιάδας*. Συγκεκριμένα, όπως θα αναφέρουμε, οι στίχοι 1282-86 από το 6^ο βιβλίο που σύμφωνα με τα χειρόγραφα αποτελούν τις τελευταίες γραμμές του έργου θεωρούνται προβληματικοί. Η προβληματικότητα έγκειται στο γεγονός ότι οι στίχοι 1247-51 από το ίδιο βιβλίο τοποθετούνται νωρίτερα, ενώ, όπως θα εξηγήσουμε, θα έπρεπε κανονικά να αποτελούν το τέλος του έργου. Αυτό δικαιολογείται λόγω του μοτίβου της επιστροφής που γενικά ενδείκνυται ως τέλος και αποτελεί κοινό τόπο στα δύο έργα, στο *DRN* και στην *Ιλιάδα*. Ωστόσο, η άποψή μου είναι πως η μετάθεση των στίχων 1247-51, βεβαίως, εξυπηρετεί το μοτίβο της επιστροφής ύστερα από μια τελετή κηδείας δεν είναι, όμως, επαρκής, ώστε να θεωρήσουμε το τέλος στο *DRN* ικανοποιητικό. Θεωρώ, δηλαδή, πως η ρίζα του προβλήματος δεν είναι οι καταληκτικοί στίχοι του έργου τόσο, όσο ο ίδιος ο λοιμός ως τέλος. Το ερώτημα, δηλαδή, είναι στο σημείο αυτό βαθύτερο και έχει την αναφορά του στο κατά πόσο η αρχή που διατυπώνεται μέσω της φράσης *alid ex alio clarescet* (1.1115) που συμπυκνώνει τη μέθοδο ανάπτυξης της επιχειρηματολογίας του Λουκρήτιου εφαρμόζεται στο τέλος του έργου. Μήπως, δηλαδή, ο λοιμός διαρρηγνύει την αλυσίδα της αφήγησης στο *DRN* και, επομένως, καθιστά το τέλος ιδιαίτερα προβληματικό και περίεργο;

Ξεκινώντας το παρόν κεφάλαιο θα εστιάσουμε στους καταληκτικούς στίχους του *DRN* και στη σύνδεση που είναι δυνατό να παρουσιάζει το τέλος του έργου αυτού με την *Ιλιάδα*. Συγκεκριμένα, οι παρακάτω στίχοι 1282-86 σύμφωνα με τα χειρόγραφα αποτελούν το τέλος του 6^{ου} βιβλίου, αλλά και του *DRN* συνολικά.¹²⁰

DRN, 6. 1282-86

*Multaque <res> subita et paupertas horrida suasit
namque suos consanguineos aliena rogorum
insuper exstructa ingenti clamore locabant
subdebantque faces, multo cum sanguine saepe 1285
rixantes potius quam corpora desererentur*

Τα πολλά και ξαφνικά γεγονότα και η ανέχεια οδηγούσαν σε φρικτές (ενν. πράξεις), διότι, με μεγάλες κραυγές τοποθετούσαν τους συγγενείς τους πάνω σε νεκρικές πυρές οι οποίες είχαν στοιβαχτεί για άλλους και άναβαν δαυλούς εμπλεκόμενοι συχνά σε πολύ αιματηρές συγκρούσεις αδυνατώντας να εγκαταλείψουν τα σώματα (ενν. των νεκρών).

Στους παραπάνω στίχους εμφανίζονται οι συγγενείς των θυμάτων του λοιμού να βρίσκονται σε αλλόφρονα διαμάχη μεταξύ τους, προκειμένου να ταφούν τα σώματα των νεκρών τους. Λόγω της ανέχειας, όμως, όπως περιγράφεται, καθώς και των ξαφνικών και απρόσμενων γεγονότων που ανέκυπταν, οι συγγενείς έριχναν σε ξένες πυρές τα σώματα των δικών τους, για να τα κάψουν. Οι στίχοι που ακολουθούν (6.1247-51), ωστόσο, οι οποίοι σύμφωνα με τα χειρόγραφα τοποθετούνται νωρίτερα στο κείμενο θα έπρεπε κανονικά να τοποθετηθούν μετά τους στίχους 1282-86 και έτσι να αποτελέσουν τις τελευταίες γραμμές του κειμένου.¹²¹

DRN 6. 1248-51

---

¹²⁰ Βλ. P. Fowler 2007, 199-206.

¹²¹ Βλ. P. Fowler 2007, 200-202.

certantes: lacrimis lassiluctuque redibant;
inde bonam partem in lectum maerore dabantur.
nec poterat quisquam reperiri, quem neque morbus 1250
nec mors nec luctus temptaret tempore tali.

Όταν επέστρεψαν εξαντλημένοι από το θρήνο και τα δάκρυα, βυθισμένοι στο πένθος οι περισσότεροι έπεφταν στο κρεβάτι. Δεν μπορούσες να βρεις κανένα τον οποίο να μην είχε αγγίξει εκείνο τον καιρό, ή η αρρώστια, ή ο θάνατος, ή ο θρήνος.

Αυτό δικαιολογείται, καθώς σε αυτήν την περίπτωση με τη μετάθεση των γραμμών 1247-51 στο τέλος, η τελευταία ενέργεια που περιγράφεται στο *DRN*, είναι αυτή των πενθούντων που επιστρέφουν στους οίκους τους (*redibant*).¹²² Η επάνοδος από μία τελετή κηδείας είναι είδος μοτίβου και μία μέθοδος που ενδείκνυται ως καταληκτικό μέρος. Με την εν λόγω μετατόπιση καθίσταται μεγαλύτερη η αντιστοιχία μεταξύ του *DRN* και των ομηρικών επών και ειδικότερα της *Ιλιάδας*, καθώς και στις δύο περιπτώσεις απαντά το ίδιο μοτίβο.

Συγκεκριμένα, στους τελευταίους στίχους της 24^{ης} ραψωδίας της *Ιλιάδας* περιγράφεται ο Πρίαμος να παραλαμβάνει το νεκρό σώμα του Έκτορα, αλλά το έργο δεν ολοκληρώνεται με τους Τρώες να θρηνούν. Η τελευταία πράξη είναι η επιστροφή στο παλάτι και η ετοιμασία του δείπνου. Η βασική, λοιπόν, διαφορά είναι ότι στον μεν Λουκρήτιο μετά την επιστροφή οι πενθούντες παραδίδονται στο θρήνο, ενώ στην *Ιλιάδα* μετά την επάνοδο στους οίκους τους ετοιμάζονται να λάβουν μέρος σε συμπόσιο. Στο εν λόγω ομηρικό κείμενο, επομένως, η ταφική τελετή διαδραματίζει θεραπευτικό ρόλο, καθώς συμβάλλει στην αποκατάσταση των συναισθημάτων των πενθούντων, οι οποίοι δεν εμμένουν στο θρήνο, αλλά οργανώνουν γιορτή.

Ιλιάδα, 24. 801-4

χεύαντες δὲ τὸ σῆμα πάλιν κίον· ἀντὰρ ἔπειτα
εὖ συναγειρόμενοι δαίνυντ' ἔρικυδέα δαῖτα

---

¹²² Βλ. P. Fowler 2007, 202.

*δώμασιν ἐν Πριάμοιο διοτρεφέος βασιλῆος.
Ὡς οἱ γ' ἀμφίεπον τάφον Ἑκτορος ἵπποδάμοιο*

Αναλόγως θα παρατηρήσουμε πως συμβαίνει και με την *Οδύσσεια*, που θεωρείται το κατεξοχήν ποίημα επιστροφής στην πατρίδα. Ἐν προκειμένω, βέβαια, παρότι επαναλαμβάνεται το μοτίβο, η εκδοχή είναι διαφοροποιημένη, αφού στο τέλος του ποιήματος πραγματοποιείται η ταφή των μνηστήρων και εν συνεχεία παρακολουθούμε την επιστροφή των συγγενών τους στην πόλη με σκοπό την εκδίκηση. Τη στιγμή εκείνη δίνεται και το τέλος με ιδιαίτερα τραγικό τρόπο με την έννοια της επέμβασης μιας από μηχανής θεάς, της Αθηνάς, χάρις στην οποία ο Οδυσσεύς πείθεται. Η εικόνα της επιστροφής, παρότι είναι παραλλαγή, ωστόσο, λειτουργεί ως ένδειξη ότι το έπος ολοκληρώνεται.¹²³

Οδύσσεια, 24. 536-548

*πρὸς δὲ πόλιν τραπῶντο λιλαιόμενοι βιότιοι.
σμερδαλέον δ' ἐβόησε πολύτλας δῖος Ὀδυσσεύς,
οἴμησεν δὲ ἀλείς ὥς τ' αἰετὸς ὑψιπετής.
καὶ τότε δὴ Κρονίδης ἀφίει ψολόεντα κεραυνόν,
καὶ δ' ἔπεσε πρόσθε γλαυκῶπιδος ὀβριμοπάτρης. 540
δὴ τότε Ὀδυσσῆα προσέφη γλαυκῶπις Ἀθήνη·
“διογενὲς Λαερτιάδη, πολυμήχαν' Ὀδυσσεῦ,
ἴσχεο, παῦε δὲ νεῖκος ὁμοῖον πτολέμοιο,
μὴ πάς τοι Κρονίδης κεχολάσεται εὐρύσπα Ζεὺς.”
ὡς φάτ' Ἀθηναίη, ὃ δ' ἐπέειθετο, χαῖρε δὲ θυμῶ. 545
ὄρκια δ' αὖ κατόπισθε μετ' ἀμφοτέροισιν ἔθηκε
Παλλὰς Ἀθηναίη, κόρη Διὸς αἰγιόχοιο,
Μέντορι εἰδομένη ἡμὲν δέμας ἠδὲ καὶ ἀνδρῶν*

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε στο γεγονός ότι η Fowler¹²⁴ κατά την εξέταση του λοιμού ως τέλους στον Λουκρήτιο σε σχέση με τα ομηρικά έπη ισχυρίζεται πως ο λοιμός βγάζει νόημα σε ένα επίπεδο λόγω της αντιστοιχίας με

¹²³ Βλ. P. Fowler 2007, 202.

¹²⁴ Βλ. P. Fowler 2007, 201.

την *Ιλιάδα* και θεωρεί ότι το τέλος του έργου καθίσταται ικανοποιητικό. Προσωπικά είμαι υπέρ της άποψης ότι αξίζει κανείς να προβληματιστεί σχετικά με το λόγο για τον οποίο ο Λουκρήτιος μετά από μια συνεπή φιλοσοφική γραμμή που έχει ακολουθήσει, επιλέγει να ολοκληρώσει το έργο του με μια απίστευτη σκηνή απόλυτης καταστροφής, τρόπος σκέψης που βασίζεται αποκλειστικά στην ποιητική παράδοση. Ως *'closural device'* θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε πως λειτουργεί η επιρροή που συζητάμε από την ομηρική ποίηση, δηλαδή, ως ρητορικό σχήμα με το οποίο ο Λουκρήτιος «κλείνει το μάτι» στον αναγνώστη και τον αποχαιρετά εγκαταλείποντάς τον σε ένα σημείο που το έργο δεν ολοκληρώνεται. Η βασική μας ένσταση στο σημείο αυτό είναι πως ο Λουκρήτιος περιγράφει μια παρωδία ταφικών εθίμων σε ένα κλίμα αποσταθεροποίησης και αταξίας, ενώ στην *Ιλιάδα* η αντίστοιχη σκηνή είναι γεμάτη τάξη. Έτσι, στην *Ιλιάδα* ύστερα από μια ατέλειωτη περιγραφή πολέμων, μαχών και θανάτων περιγράφεται μια σκηνή ηρεμίας με το δείπνο ύστερα από την περιγραφή της τελετής της ταφής. Στον Λουκρήτιο η αφήγηση ευαγγελίζεται την ηρεμία και την αταραξία, αλλά στο τέλος ο λοιμός διαλύει τα πάντα. Επομένως, προφανώς και λαμβάνουμε υπόψη μας τη δομική αντιστοίχιση των δύο έργων, αλλά δεν είναι επαρκής, ώστε να θεωρήσουμε πως επιλύεται το τέλος με το λοιμό στον Λουκρήτιο.

Το τέλος αυτό μάλιστα κρίνεται ιδιαίτερα προβληματικό, εάν ακολουθήσουμε την αρχή *alid ex alio clarescet* που διατυπώνεται στους ακόλουθους στίχους από το πρώτο βιβλίο.

DRN, 1.1114-1117

Haec sic pernosces parva perductus opellas;

namque alid ex alio clarescet nec tibi caeca 1115

nox iler eripiet, quin ultima natum

pervideas: ita res accendent lumina rebus

Θα τα καταλάβεις όλα αυτά με λίγη προσπάθεια, γιατί το ένα θα φωτίζει το άλλο και δε θα σου κρύψει το δρόμο η μαύρη νύχτα, ώστε να μη μπορείς να δεις τις πιο βαθιές αλήθειες της φύσης. Τόσο πολύ φως θα ρίχνει το ένα πράγμα στο άλλο.

Αναλυτικότερα, στους παραπάνω στίχους ο Λουκρήτιος ενημερώνει τον αναγνώστη του για τον τρόπο με τον οποίο θα αναπτύξει την επιχειρηματολογία του. Η λογική του *alid ex alio clarescet*,¹²⁵ δηλαδή, είναι μια λογική αλυσίδας κάθε κρίκος της οποίας βασίζεται στον προηγούμενο και ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται το β, επειδή ισχύει το α και ομοίως το γ, επειδή ισχύει το β. Με τη φράση, λοιπόν, αυτή, εξηγεί πως όσα θα εκθέσει στη διάρκεια του έργου του θα αποσαφηνίζονται, καθώς το ένα θα «ξεδιπλώνει» το άλλο, ώστε ο αναγνώστης προοδευτικά να μυείται στα διδάγματα του Επίκουρου. Ειδικότερα, επισημαίνουμε πως η μαύρη νύχτα (*caeca nox*) που δηλώνει το σκοτάδι της άγνοιας, θα διαδέχεται το φως (*lumina*), δηλαδή, την αλήθεια την οποία θα προσεγγίσει σταδιακά ο αναγνώστης.¹²⁶

Ως προς τη φράση *ultima naturai* (1.1115) ο Müller¹²⁷ αναφέρει πως υπονοείται η βαθμιαία ενόραση των πιο απόκρυφων μυστικών της φύσης. Η Fowler για την ίδια φράση υποστηρίζει πως αν την ερμηνεύσουμε μεταφορικά, αυτό σημαίνει πως ο αναγνώστης θα καταλάβει μέχρι και το λοιμό. Πράγματι σε ένα πρώτο επίπεδο, αν διαβάσουμε το *ultima naturai* κατά τον τρόπο που προτείνει η Fowler,¹²⁸ ο Λουκρήτιος αναφέρει πως ο αναγνώστης θα αντιληφθεί και τη λοιμική ασθένεια στο τέλος του έργου. Έπειτα, όμως, αν ακολουθήσουμε το *alid ex alio clarescet* διαπιστώνουμε πως η αφήγηση μας εγκαταλείπει σε ένα σημείο που δεν έχει κλείσιμο. Όπως θα εξηγήσουμε αμέσως ο λοιμός μπορεί να φωτίζεται *ex aliis* από τα προηγούμενα, δηλαδή, κομμάτια της αλυσίδας, αλλά εύλογα διερωτάται κανείς ποιο είναι το επόμενο *alium*. Αναλυτικότερα, η λογική του *alid ex alio* υποδηλώνει μια συνέχεια που παρουσιάζεται γενικά σε όλα τα βιβλία του έργου. Συνήθως απαντά το *quoniam* που εισάγει αιτιολογικές προτάσεις τη στιγμή που ο Λουκρήτιος μεταβαίνει από την εξήγηση από το φαινόμενο α στο β βασιζόμενος στο προηγούμενο με αποτέλεσμα να δημιουργείται η εντύπωση μιας

---

¹²⁵ Η ίδια φράση απαντά και στο 5^ο βιβλίο κατά την περιγραφή της ομαλής ροής με την οποία το ένα πολιτιστικό επίτευγμα γίνεται η βάση για τη διαδοχή του επόμενου μέχρι τη στιγμή που οι τέχνες των ανθρώπων φθάσουν στο απόγειό τους. (Πρβλ. DRN, 5. 1456-57: *namque alid ex alio clarescere corde videbant, / artibus ad summum donec venere cacumen*).

¹²⁶ Βλ. W. T. Tatum 2007, 143.

¹²⁷ Βλ. G. Müller 2007, 250.

¹²⁸ Βλ. P. Fowler 2007, 213.

αλυσίδας, κάθε τμήμα της οποίας συνδέεται τόσο με τα προηγούμενα όσο και με τα επόμενα. Αναφέρουμε ενδεικτικά παραδείγματα της εν λόγω μεθοδολογίας στην οποία βασίζονται τα βιβλία (3. 31-35: *Et quoniam docui... hasce secundum res a nima natura videtur*, 4. 26-30: *atque animi quoniam docui... quod vehementer ad has res attinet esse ea quae rerum simulacra vocamus*, 6.43: *et quoniam docui mundi mortalia templa*).

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε αναφορικά με την εικονοποιία που συζητάμε στο σημείο αυτό περί της μετάβασης από το σκοτάδι της άγνοιας στο φως της γνώσης ότι ο Λουκρήτιος φαίνεται να παραπέμπει στην ομαλή ροή που διέπει τους νόμους της φύσης.¹²⁹ Ταυτόχρονα, εφαρμόζεται και στον τρόπο με τον οποίο ο Λουκρήτιος αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του. Πιο συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζει ο Farrell, ο Λουκρήτιος οδηγείται από τα πιο απλά στα πιο σύνθετα, από τα άτομα, δηλαδή, και το κενό, στους τυφώνες, τους κεραυνούς, και βέβαια το λοιμό στο τέλος του έργου.¹³⁰ Αυτή η λογική ακολουθία μεταξύ των θεμάτων πραγμάτευσης ανακαλεί και τη σταδιακή πρόοδο που διαβάζουμε στο τέλος του 5^{ου} βιβλίου, που αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, προτού μεταβούμε στην κορύφωση στο προοίμιο του 6^{ου} βιβλίου (*ad summum bonum*, 6.26).

Η λογική της διαδοχής, όπως παρατηρούμε, εφαρμόζεται και στο 6^ο βιβλίο όπου ο Λουκρήτιος εξετάζει τερατάδη φαινόμενα, ουράνια και γήινα με την ακόλουθη σειρά: βροντή, αστραπή, κεραυνός, πρηστήρας, σύννεφα, βροχή, σεισμοί, σταθερός όγκος της θάλασσας, ηφαίστειο της Αίτνας, ποταμός Νείλος, Άορνοι τόποι, πηγάδια και πηγές, μαγνήτες, επιδημίες. Η περιγραφή κοσμικών και μεγαλειωδών φαινομένων οδηγεί ομαλά στην παρουσίαση του λοιμού. Με άλλα λόγια, η ασθένεια στο τέλος του έργου εξηγείται *ex aliis*, από όλα τα προηγούμενα κομμάτια της αλυσίδας. Το ερμηνευτικό πρόβλημα, ωστόσο, που τίθεται στο σημείο αυτό είναι ακριβώς το γεγονός της απουσίας του επόμενου κομματιού της αλυσίδας. Ο λοιμός εξηγείται μεν από τα φαινόμενα που έχουν προηγηθεί, αλλά η αλυσίδα της αφήγησης διασπάται απότομα σε ένα σημείο που ο αναγνώστης δε θα ανέμενε το κλείσιμο.

---

¹²⁹ Βλ. D. Clay 2007, 36 υπ. 24.

¹³⁰ Βλ. J. Farrell 2007, 87.

Επιπλέον, αξίζει να μνημονευτεί πως την εικόνα που παρουσιάζει το α να φωτίζει το β ο Λουκρήτιος την έχει δανειστεί από τον Έννιο.¹³¹ Στον Έννιο, όπως θα δούμε στο παρακάτω απόσπασμα αν κάποιος φωτίσει με ένα δαυλό το δρόμο κάποιου που έχει χαθεί, τότε ο πυρσός θα εξακολουθεί να φωτίζει. Αντίθετα, στον Λουκρήτιο ο Επικουρισμός είναι μια σειρά δογμάτων στο σκοτάδι, όπου το ένα μεταδίδει φως στο άλλο.¹³² Έτσι, ο Λουκρήτιος αντλεί από τον Έννιο τη βασική εικονοποιία και, εν συνεχεία, αφού την τροποποιήσει τη χρησιμοποιεί, για να εξυπηρετήσει το δικό του σκοπό που είναι ακριβώς η σταδιακή μετάδοση των δογμάτων του Επικουρισμού, ώστε να επιτυγχάνεται με τον πιο φυσικό τρόπο η μύηση του αναγνώστη του.

Q. Ennius, *Scaenica*, 398-400 V

homo qui erranti comiter monstrat uiam

quasi lumen de suo lumine accendat, facit:

nihilo minus ipsi lucet, cum illi accenderit.

Αν κάποιος πρόθυμα δείχνει τα δρόμο σε άνθρωπο ο οποίος περιπλανιέται, όπως ο πυρσός ανάβει από το δικό του πυρσό, ο ίδιος καθόλου λιγότερο δε θα φωτίζει, όταν εκείνος θα έχει ανάψει.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα ενότητα να επισημάνουμε πως η μετάθεση των στίχων 1247-51 μόνο ως ένα βαθμό μπορεί να εξηγεί το τέλος υπό την έννοια της παρουσίας ενός κοινού μοτίβου, της επιστροφής ως τέλος για το έργο. Κατά τη γνώμη μου, ωστόσο, αυτό δεν επαρκεί, για να ερμηνεύσουμε αυτό το τόσο δυσεπίλυτο ζήτημα. Το τέλος εξακολουθεί να είναι προβληματικό και περίεργο και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι βάσει της λογικής *alid ex alio* δεν είμαστε βέβαιοι τι φωτίζει ο ίδιος ο λοιμός. Μπορεί, δηλαδή, να διαφωτίζεται *ex aliis*, με την έννοια του *clarescere*, αλλά το πρόβλημα είναι ακριβώς ότι δε γνωρίζει ο αναγνώστης ως βάση για την κατανόηση τίνος πράγματος λειτουργεί ο λοιμός. Διακόπτεται τόσο απότομα η αφήγηση και διασπάται η ομαλή ροή, ώστε δεν είναι

---

¹³¹ Βλ. D. West 2007, 295-96.

¹³² Βλ. D. West 2007, 296.

εύκολο να εικάσουμε το επόμενο βήμα, τον επόμενο, δηλαδή, κρίκο της αλυσίδας. Ο λοιμός, συνεπώς, δεν ολοκληρώνει το έργο, δεν είναι το τέλος στον Λουκρήτιο, αλλά αποτελεί τη βάση για το επόμενο *alium*.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εργασία, θα αναφέρουμε με ευσύνοπτο τρόπο τα βασικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε, καθώς και τις διαπιστώσεις μας αναφορικά με το τέλος του *DRN*.

Αναμφισβήτητα, ο λοιμός στο έργο προεξαγγέλλεται συχνά, όπως διαπιστώσαμε από την έρευνα που προηγήθηκε, γεγονός που μας οδηγεί στο να θεωρήσουμε ότι το τέλος του έργου είναι προσχεδιασμένο. Πολύ πριν προσεγγίσουμε το τέλος του 6^{ου} βιβλίου στο σημείο που εκτυλίσσεται η λοιμική νόσος ο Λουκρήτιος μας παρέχει ενδείξεις, όπως αναφέραμε στη διάρκεια της εργασίας, για τον επικείμενο θάνατο και τη διάλυση.¹³³ Ωστόσο, υπάρχουν αρκετά σημεία στο έργο κυρίως στα τέλη των βιβλίων που το υπονομεύουν.¹³⁴ Για παράδειγμα, στο καταληκτικό τμήμα του 3^{ου} βιβλίου, στη διατριβή επιχειρείται η αποδόμηση του φόβου του θανάτου, το οποίο, ωστόσο, βρίσκεται σε αντίθεση με το λοιμό στο 6^ο βιβλίο όπου κυριαρχεί τόσο ο φόβος του θανάτου, όσο και ο ίδιος ο θάνατος. Δίνεται, δηλαδή, συχνά η εντύπωση, όπως στο παράδειγμα που μελετάμε, πως ο Λουκρήτιος παροτρύνει τον αναγνώστη του να απομακρύνει το φόβο του θανάτου και εν συνεχεία τον αιφνιδιάζει, τοποθετώντας μια σκηνή φρίκης ως τέλος. Ωστόσο, δε θεωρώ ότι ο σκοπός του Λουκρήτιου είναι να τοποθετήσει το λοιμό στο τέλος του έργου, για να δοκιμάσει τον αναγνώστη του και να ελέγξει την αντίδρασή του στο ενδεχόμενο ενός τόσο καταστροφικού γεγονότος, άποψη που διατυπώνει η Gale¹³⁵ και την οποία υποστηρίζει ο Clay¹³⁶. Αντίθετα, πιστεύω πως με τον τρόπο αυτό ο Λουκρήτιος φαίνεται να υπονοεί πως δεν είναι εν τέλει τόσο εφικτό να μην τρομάζει κανείς ενώπιον του θανάτου. Με άλλη διατύπωση, υποδηλώνεται πως μόνο σε θεωρητικό επίπεδο είναι εφικτό να υπερβούμε το φόβο του θανάτου, αφού στην πράξη είναι αδύνατο να τον υπερνικήσουμε.

---

¹³³Βλ. G. Kazantzidis 2017, 139.

¹³⁴Βλ. α) J. Farrell 2007, 82 και β) P. Fowler 2007, 199.

¹³⁵Βλ. M. R. Gale 2001, 40, 42.

¹³⁶ Βλ. D. Clay 2007, 44.

Στο πλαίσιο της μελέτης των ενδοκειμενικών συνδέσεων μεταξύ των βιβλίων το βασικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε είναι πως ο λοιμός ως τέλος είναι μη ικανοποιητικός με την έννοια ότι είναι μη αναμενόμενος για τον αναγνώστη. Αναλυτικότερα, παρατηρούμε μια τάση συνεχούς προεξαγγελίας, η οποία, ωστόσο, δεν οδηγεί στην επίλυση του τέλους. Εξακολουθεί, δηλαδή, να προβληματίζει η επιλογή ως τέλος μιας σκηνής, το βασικό πρόσημο της οποίας είναι η βιαιότητα και η αναταραχή. Η προβληματικότητα στο σημείο αυτό έγκειται στο γεγονός ότι ο αναγνώστης διαβάζοντας το λοιμό αντιλαμβάνεται ότι η ροή της αφήγησης διασπάται απότομα και απροσδόκητα παραβιάζοντας ταυτόχρονα και τη λογική της αλυσίδας που συμπυκνώνεται στη φράση *alid ex alio clarescet*. Παραμένει, δηλαδή, ανοιχτό το ερώτημα αναφορικά με το ποιο είναι το επόμενο *alium*, ο επόμενος, δηλαδή, κρίκος της αλυσίδας. Στο ίδιο πλαίσιο φαίνεται πως παραβιάζεται και αυτό το οποίο συνεχώς τονίζει ο Λουκρήτιος, ότι, δηλαδή, της δημιουργίας προηγείται η καταστροφή. Ο λοιμός, δηλαδή, εντάσσεται σε ένα πλαίσιο ολικής διάλυσης που θα ανέμενε την αναδημιουργία βάσει της δήλωσης του Λουκρήτιου, αλλά το έργο ολοκληρώνεται σε ένα σημείο που δεν έχει κλείσιμο, γεγονός που καθιστά το τέλος ξαφνικό. Ταυτόχρονα, σε ένα έργο το οποίο ευαγγελίζεται την αταραξία, δεν «κολλά» ως τέλος ο λοιμός που οδηγεί τα πάντα στον απόλυτο αφανισμό. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως ο λοιμός δεν ολοκληρώνει το έργο, αλλά λειτουργεί ως βάση για την κατανόηση του επόμενου *alium* το οποίο, όμως, απουσιάζει από την αφήγηση με αποτέλεσμα το τέλος να μην επιλύεται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Austin, R. G. 2005, *Βεργιλίου Αινειάδος Βιβλίο VI*. μετάφρ. Λ. Τρομάρας, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Bailey, C. 1947, *Lucretius. De Rerum Natura: Edited, with Prolegomena, Critical Apparatus, Translation and Commentary* (3 vols.). Oxford: Clarendon Press.

Betensky, A. 1980, "Lucretius and Love", *The Classical World* 73, 291-99.

Bright, D.F. 1971, "The Plague and the Structure of the *De rerum natura*", *Latomus* 30, 607-632.

Brown, R. D. 1987, *Lucretius on Love and Sex. A Commentary on De rerum natura IV.1030-1287 With prolegomena, text and translation*. Leiden: Brill

Cabisius, G. 1985, "Social metaphor and the atomic cycle in Lucretius", *The Classical Journal* 80, 109-120.

Campbell, G. L. 2003, *Lucretius on Creation and Evolution: a commentary on Lucretius, De rerum natura 5.772-1104*. Oxford: Oxford University Press.

Caston, R. R. 2006, "Love as Illness: Poets and Philosophers on Romantic Love", *CJ* 101, 271-298.

Clay, D. 2007, "The sources of Lucretius' Inspiration," στο M. R. Gale, ed., *Oxford Readings in Lucretius*. Oxford: Oxford University Press.

Commager, H.S. 1957, "Lucretius' Interpretation of the Plague", *HSCP* 62, 105-118 [ανατυπώθηκε στο M. R. Gale, ed., *Oxford Readings in Lucretius*, Oxford: Oxford University Press, 2007].

Donncha, O'Rourke. 2016, "The Madness of Elegy: Rationalizing Propertius" στο Augustan poetry and the irrational, ed. P. Hardie, Oxford: Oxford University Press.

_____. 2014, "Lovers in Arms: Love and Strife in Lucretius and the Elegists", *Dictynna* 11, 1-21.

Farrell, J. 2007, "Lucretian Architecture: The structure and Argument of the *DRN*" στο S. Gillespie και P. Hardie, eds., *The Cambridge Companion to Lucretius*, Cambridge: Cambridge University Press.

Fitzgerald, W. 1984, "Lucretius' Cure for Love in the *De rerum natura*", *The Classical World* 78, 73-86.

Fowler, P. 2007, "Lucretian conclusions" στο M. R. Gale, ed., *Oxford Readings in Lucretius*. Oxford: Oxford University Press.

Fowler, D. 2007, *Lucretius on Atomic Motion: A Commentary on de Rerum Natura* 2.1-332. Oxford: Oxford University Press.

Fowler, D. P. 2007, "Lucretius and Politics" στο M. R. Gale, ed., *Oxford Readings in Lucretius*. Oxford: Oxford University Press.

Gale, M. R. 1994 (a), "The proem of the plague," στο *Myth and Poetry in Lucretius*. Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 1994 (b), "Latent Myth," στο *Myth and Poetry in Lucretius*. Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 2001, *Lucretius and the Didactic Epic*. London: Bristol Classical Press.

_____. 2007 (a), "Introduction," στο M. R. Gale, ed., *Oxford Readings in Lucretius*. Oxford: Oxford University Press.

_____. 2007 (b), "Lucretius and Previous Poetic Traditions," στο S. Gillespie και P. Hardie, eds., *The Cambridge Companion to Lucretius*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hardie, P. R. 2009, *Lucretian Receptions: History, The Sublime, Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.

Harrison, S. 2005, "Waves of Emotion: An Epic Metaphor in Apuleius' *Metamorphoses*" στο *Metaphor and the Ancient Novel*, eds. S. J. Harrison, Stephen Harrison, Michael Paschalis, Stavros Frangoulidis. Barkhuis.

Horsfall, N. 2013, *Virgil Aeneid 6: A commentary*, Berlin and Boston: De Gruyter.

Johnson, M. R. 2013, "Nature, Spontaneity, and Voluntary Action in Lucretius" στο *Lucretius: Poetry, Philosophy, Science*, eds. D. Lehoux, A. D. Morrison & A. Sharrock.

Kazantzidis, G. 2017, "Disease, closure and Lucretius' sense of ending" στο *Dicite, Pierides: Classical Studies in Honour of Stratis Kyriakidis*, eds. A. N. Michalopoulos, S. Papaioannou και A. Zissos. UK: Cambridge Scholars Publishing.

_____. 2018 (a), "Intratextuality and Closure: The End of Lucretius' *De rerum natura*" στο *Intratextuality and Latin Literature*, eds. S. Harrison, St. Frangoulidis και T. D. Papanghelis. Berlin, Boston: De Gruyter.

_____. 2018 (b) (forthcoming)

Kenney, E. J. 1970, "Doctus Lucretius", *Mnemosyne* 23, 366-392.

_____. ed. 1971, *Lucretius De Rerum Natura Book III*. Cambridge: Cambridge University Press.

Long, A. A. 1990, *Η ελληνιστική φιλοσοφία: στωικοί, επικούρειοι, σκεπτικοί*. Μετάφρ. Σ. Δημόπουλος, Μ. Δραγώνα & Μονάχου. Αθήνα: MIET.

Müller, G. 2007, "The conclusions of the Six Books of Lucretius" στο *Oxford Readings in Lucretius*, ed. M. Gale, Oxford.

Nethercut, W. T. 1967, "The conclusion of Lucretius' Fifth book: Further remarks", *The Classical Journal* 63: 97-106.

Nussbaum, M. C. 1994, *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*. Princeton: Princeton University Press.

Page, D. L. 1953, "Thucydides' Description of the Great Plague at Athens", *CQ* 3, 97-119.

Penwill, J. L. 1996, "The Ending of Sense: Death as Closure in Lucretius Book 6", *Ramus* 25, 146-169.

Pope, M. 2016, "Sweating with Blood and Civil Conflict in *De Rerum Natura*", *The Classical Journal* 112, 41-55.

Porter, J. I. 2007, "Lucretius and the sublime," στο S. Gillespie και P. Hardie, eds., *The Cambridge Companion to Lucretius*, Cambridge: Cambridge University Press.

Reinhardt, T. 2004, "Readers in the Underworld: Lucretius, *De Rerum Natura* 3.912-1075", *JRS* 94, 27-46.

Rouse, W. H. 1992, *Lucretius*. Edited and Translated. Revised by M.F. Smith (first edition 1924). London; Cambridge, MA: Harvard University Press.

Schiesaro, A. 2007, "Lucretius and Roman politics and history" στο S. Gillespie και P. Hardie, eds., *The Cambridge Companion to Lucretius*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sedley, D. 2007, "The Empedoclean Opening" στο M. R. Gale, ed., *Oxford Readings in Lucretius*. Oxford: Oxford University Press.

Segal, C. 1990, *Lucretius on Death and Anxiety*. Princeton: Princeton University Press.

Serris, J. F. 2018, "Love and Death in Propertius 1.10, 1.13 and 2.15: Poetic and Polemical Games with Lucretius, Gallus and Virgil" στο *Life, Love and Death in Latin Poetry*, eds. St. Frangoulidis και St. Harrison. Berlin-Boston.

Shearin, W. H. 2015, *The language of atoms: Performativity and politics in Lucretius De rerum natura*. Oxford: Oxford University Press.

Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. 2011, *Θουκυδίδη Ιστορία*. Αθήνα: εκδόσεις Πόλις.

Smith, M. F. 2001, *Lucretius. On the Nature of Things*. Indianapolis: Hackett.

Stoddard, K. 1996, "Thucydides, Lucretius and the End of *De rerum natura*", *Maia* 48, 107-128.

Stover, T. J. 1999, "Placata posse omnia mente tueri: "Demythologizing" the Plague in Lucretius", *Latomus* 58: 69-76.

Tatum, W. T. 2007, "The presocratics in book 1" στο M. R. Gale, ed., *Oxford Readings in Lucretius*. Oxford: Oxford University Press.

Toohey, P. 1992, "Love, Lovesickness and Melancholia", *Illinois Classical Studies* 17, 265-286.

Wallach, B. 1976, *Lucretius and the Diatribe against the Fear of Death. De Rerum Natura III.830-1094*. Leiden: Brill.

West, D. 2007, "Lucretius and Epic" στο M. R. Gale, ed., *Oxford Readings in Lucretius*. Oxford: Oxford University Press.